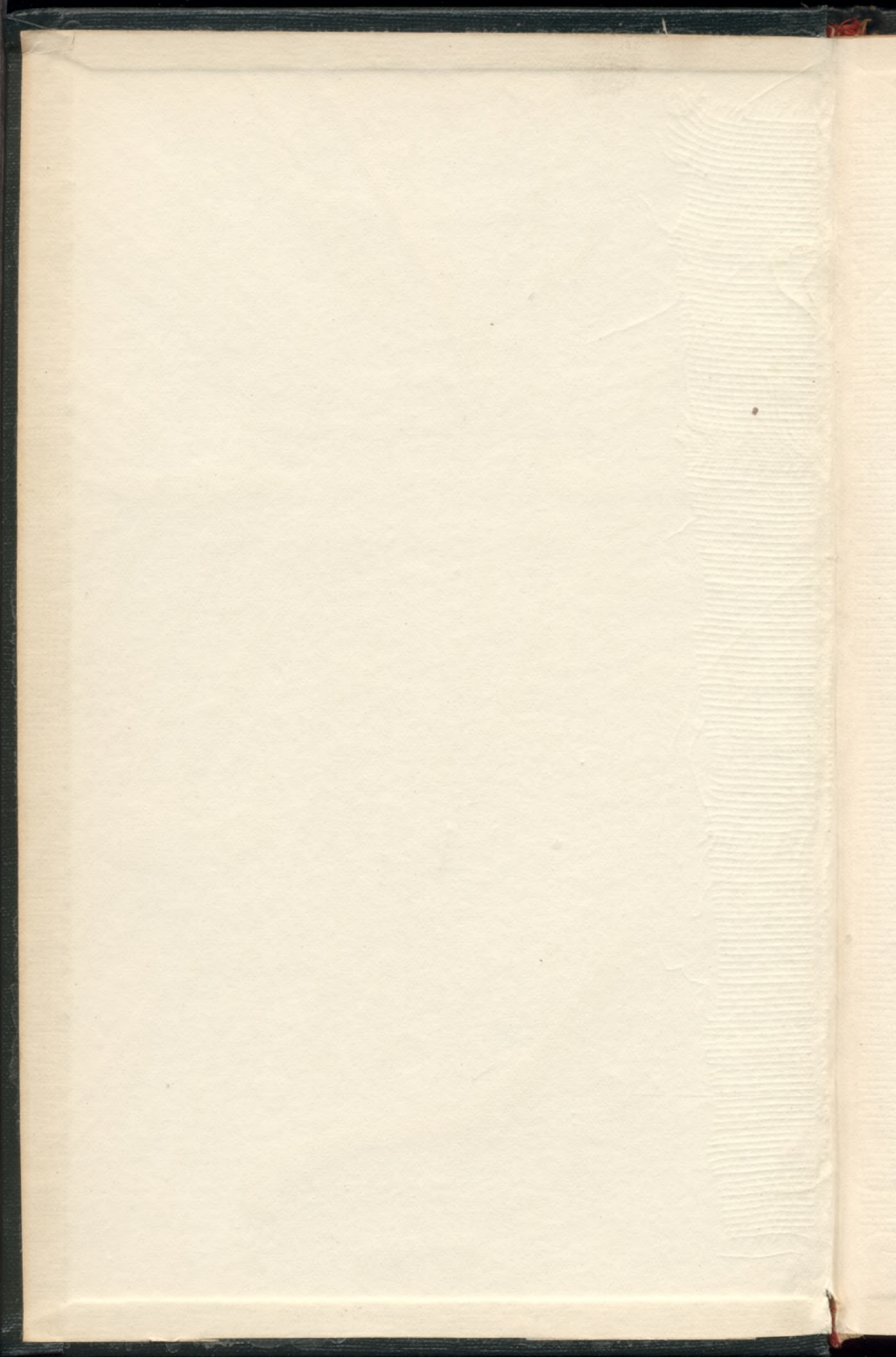

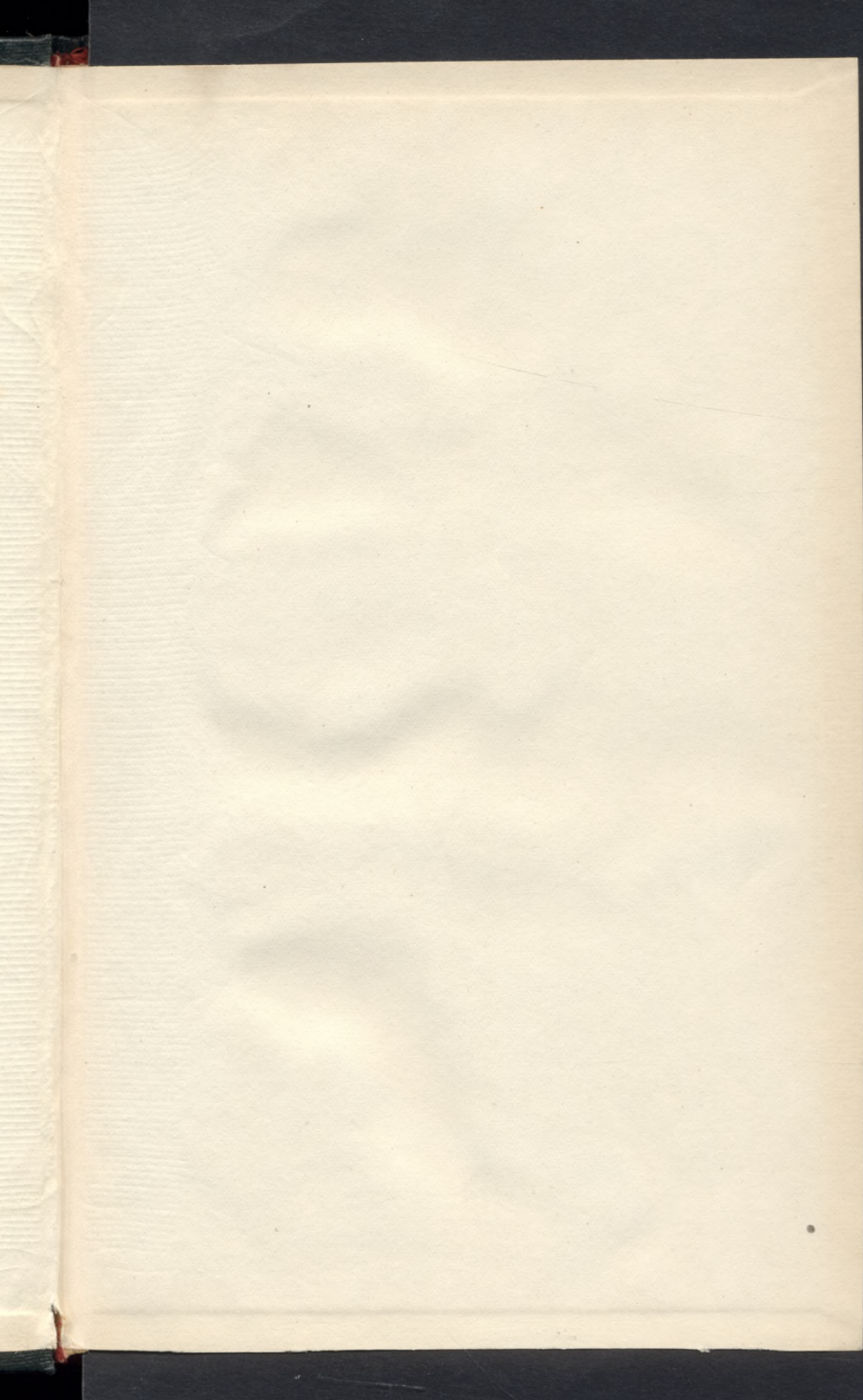
MB
19.304
OSZK

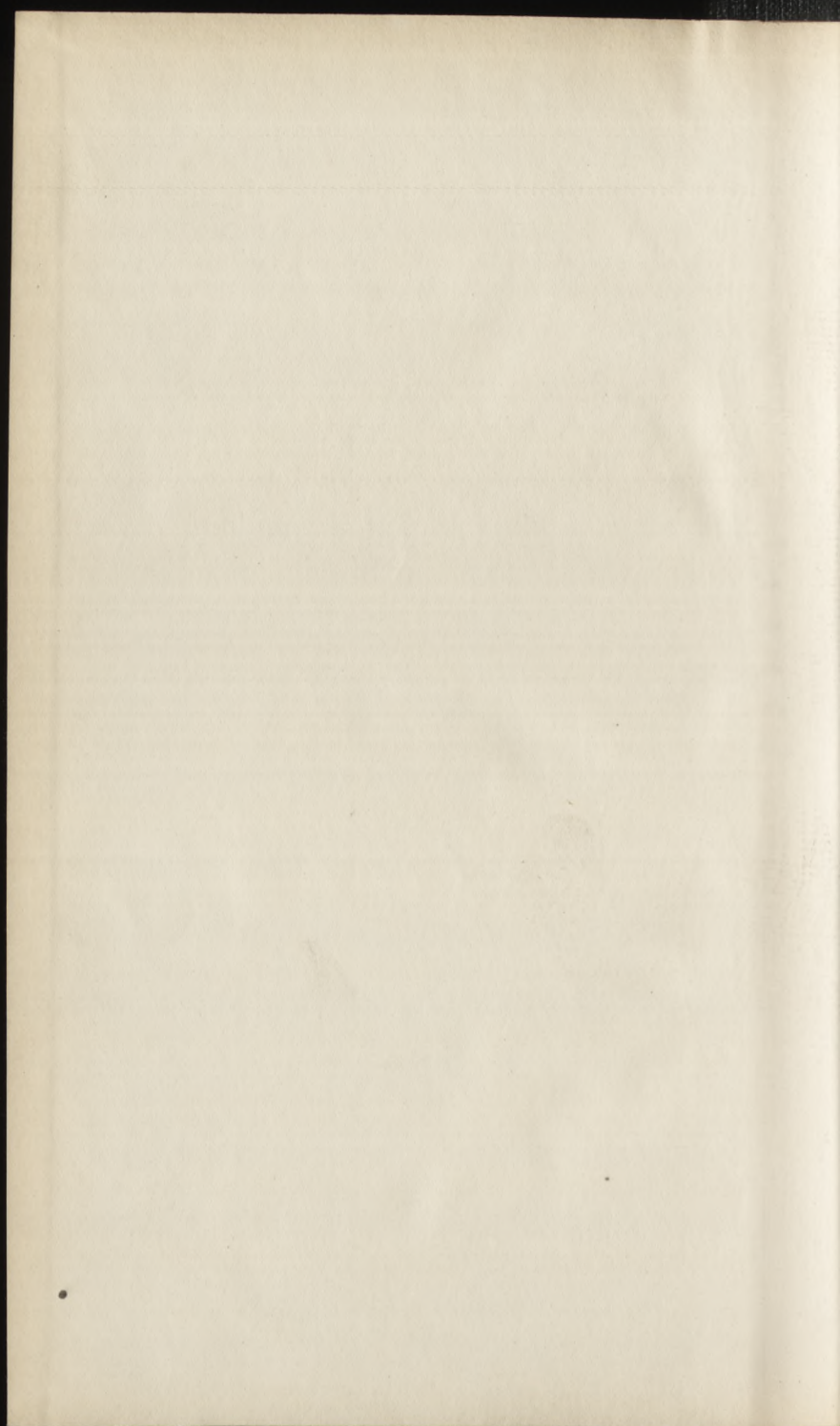
CZÓBEL ERNŐ

ENGELS
POLITIKAI TEVÉKENYSÉGÉNEK
FŐ SZAKASZAI

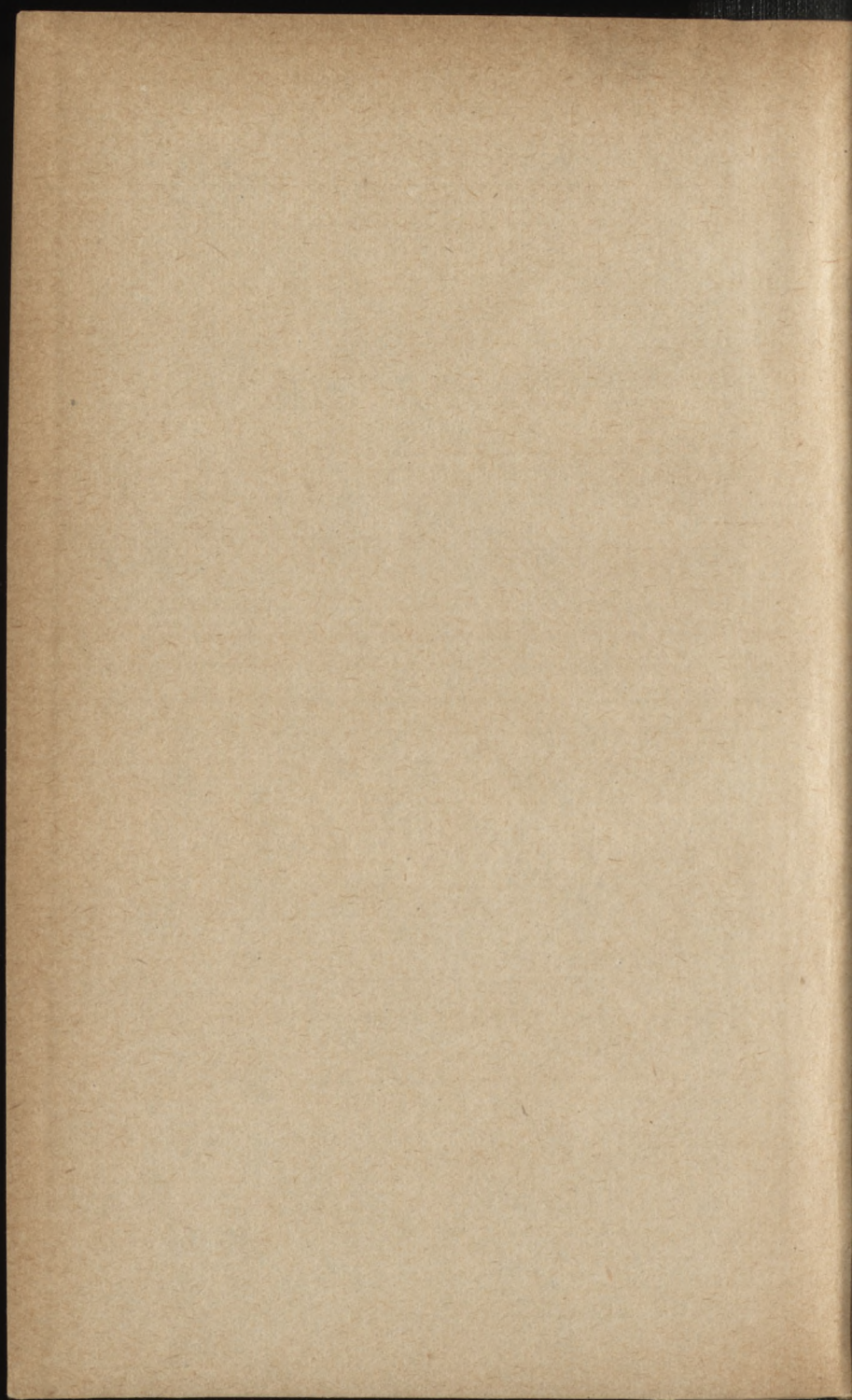
SZIKRA

CZÓBEL ERNŐ

ENGELS
POLITIKAI TEVÉKENYSÉGÉNEK
FŐ SZAKASZAI

SZIKRA

BUDAPEST 1954

MB 19.304

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR	
Növedéknapló	
1954. év A.	3688 SZ.

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

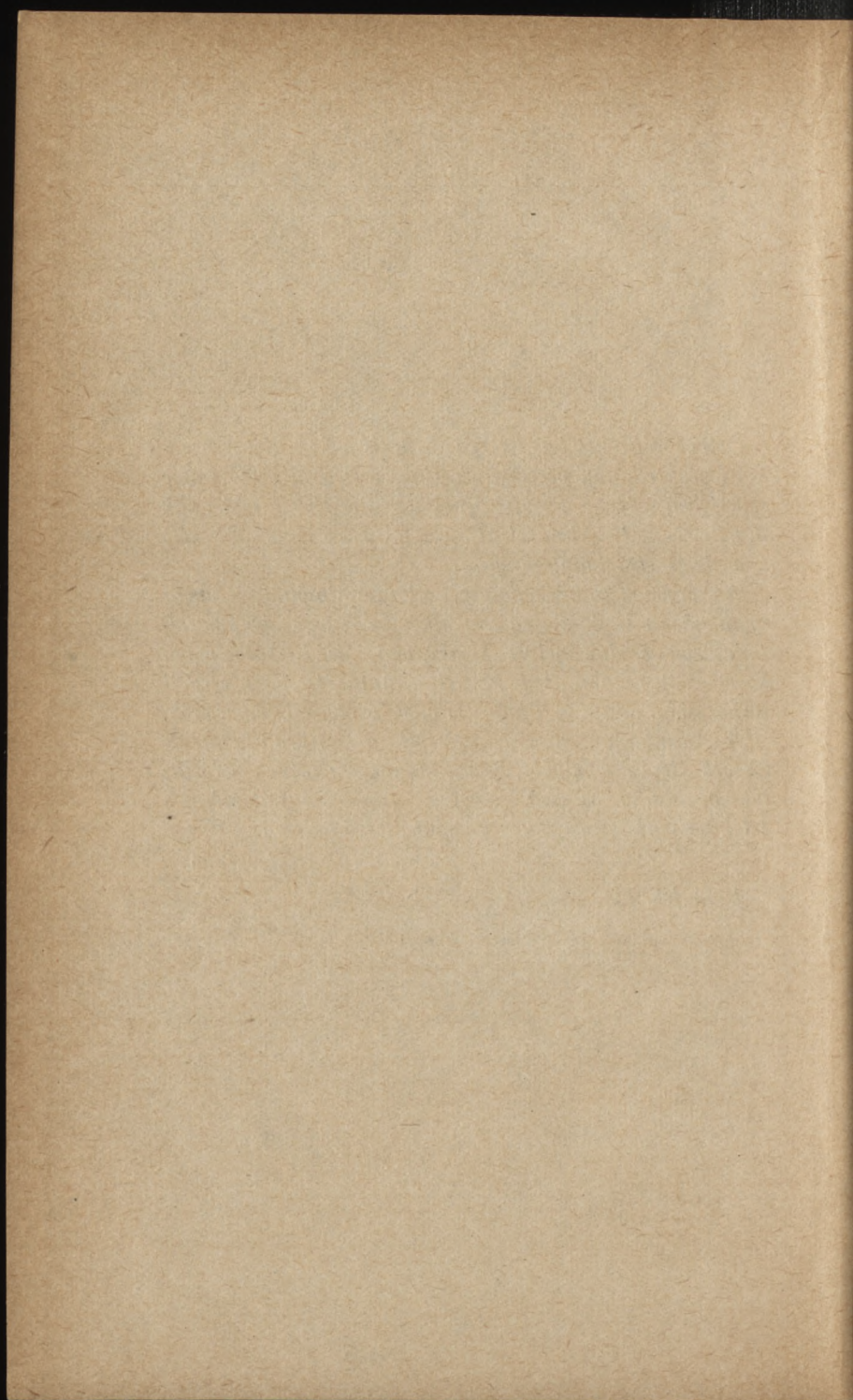
Czóbel Ernőnek, a Szikra Marxista-Leninista Szerkesztősége elhunyt vezetőjének Engels életéről szóló műve első ízben a Nagy Szovjet Enciklopédia első kiadásának 6. kötetében, 1934-ben jelent meg mint az Engelsről szóló ismertetés első tanulmánya.

A szerzőnek szándékában volt ezt a tanulmányt — amely egymagában is önálló egész alkot — a legújabb Engels-kutatások eredményeivel kiegészíteni, de időközben bekövetkezett halála arra késztet bennünket, hogy eredeti formájában adjuk át a művet a magyar olvasóközönségnek.

A tanulmány megjelentetésével a Szikra nemcsak Czóbel Ernő, a kiváló Marx-kutató emlékének adózik, hanem kiadja az első magyarul megjelenő tudományos értékű Engels életrajzot is magyar szerző tollából.

A kiadó

1954 február

ENGELS FRIGYES, Marx barátja és harcostársa, „a proletariátus kiváló tudósa és tanítómestere” (Lenin)¹, akinek nevét „joggal említik” Marx neve mellett, mint a modern szocializmus megalapítóját², 1820 november 28-án született Barmenban, a rajnai textilipar központjában. Az Engels-család tekintélyes patrícius-család volt, s mint a városnak — az álszenteskedés egyik fő fészke — csaknem egész lakossága, szigorúan pietista érzületű. Az apa, jómódú gyáros, egy csipkegyár tulajdonosa, a városi reálgimnáziumban, majd később, 1834 őszétől a szomszédos Elberfeld gimnáziumában taníttatta fiát. Engels kitűnő tanuló volt, és irodalmi képességei már igen korán megmutatkoztak. Tizenhároméves korában verseket és elbeszéléseket írt. A tizenhétéves Engels egy iskolai ünnepélyen saját — görögnyelvű — költeményét olvasta fel. Zenével is foglalkozott, maga is írt zenedarabokat, azonkívül kitűnő karikatúrákat rajzolt. Engels irodalmi-tudományos pályára akart lépni, de apja egy évvel a gimnázium befejezése előtt magához

vette irodájába, majd egy évvel később, 1838-ban, egy brémai üzletbarátja exportvállalatában alkalmaztatta.

ENGELS MINT FORRADALMI DEMOKRATA
(1842-IG)

Az irodai munka nem volt túlságosan nehéz, és nem gátolta Engelst abban, hogy irodalmi, tudományos és politikai téren tovább képezze magát. 1838—1839-ben fájdalmas, de rövid ideig tartó belső vívódásban leküzdötte vallási előítéleteit és résztvett azokban az irodalmi és filozófiai napi harcokban, melyeket a felemelkedő német burzsoázia ellenzéki elemei akkor vívtak meg.

Új nézeteinek egyik gyümölcse „Levelek Wuppertalból” című munkája (1839 elején). Az első levélben Engels az elberfeldi textilmunkások helyzetét ecseteli és megrázó képet fest „az alsó néposztályok szörnyű nyomoráról”. Ám a munkások testi és szellemi elnyomorodásában Engels akkor még nem a kapitalista termelési mód elkerülhetetlen velejáróját látta; azt tartotta, hogy ez a mindjobban elharapódzó „miszticizmus” gyümölcse és annak a következménye, hogy „a gyáratkat tulajdonosaik olyan esztelen módon vezetik”.

A vallási előítéletek alól való felszabadulással egyidejűleg Engels politikailag radikalizálódott, főleg az ifjúhegelista valláskritika és az „Ifjú

Németország” néven ismert irodalmi irányzat hatására. Erről tanuskodnak barátaihoz intézett levelei, valamint a „Telegraph für Deutschland” című hamburgi folyóiratban megjelent számos cikke. Abban az időpontban, amikor a német burzsoázia ellenzéki hangulata megerősödött — ami egybeesett az öreg király halálával és IV. Frigyes Vilmos trónralépésével —, 1840-ben, Engels már forradalmi demokrata volt, a feudalizmus maradványai ellen, a monarchia és a nemesség, a vallás és a reakciós (főleg a schellingi) filozófia ellen folyó harc egyik legaktívabb publicistája. 1841 őszén Berlinbe utazott, hogy a tűzérsegnél leszolgálja önkéntesi évét. Itt csatlakozott a „Szabadok” köréhez, ifjúhegelista ateisták és republikánusok (a Bauer testvérek, Max Stirner, Eduard Meyen és mások) laza egyesüléséhez. Ugyancsak ebben az időben lett munkatársa a „Rheinische Zeitung”-nak és a Ruge szerkesztésében megjelenő „Deutsche Jahrbücher”-nek. „Schelling és a kinyilatkoztatás” című gúnyirata (1842) volt az ifjúhegelista publicisztika első olyan írása, amely nyíltan kibontotta az ateizmus zászlaját. Engels cikkei és gúnyiratai meg nem alkuvó szellemükkel emelkedtek ki az akkori ifjúhegelista publicisztikából; a leghatározottabban elveti a monarchiával való kompromisszumnak még a gondolatát is; felfogása szerint a népképviselőt, a sajtószabadság stb. csupán előjátéka a forradalomnak, amely továbbfejlődése során, a nagy francia forradalomhoz hasonlóan, megdönti

majd a monarchiát és megteremti a demokratikus köztársaságot.

ÁTTÉRÉS A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUSRA (1842—1844)

Engels, miután katonaévét leszolgálta, egy hónapot a szülői házban töltött, majd 1842 végén Angliába, Manchesterbe, a textilipar központjába utazott, s ott egy még ma is működő szövőgyár irodájában vállalt állást; ez a vállalat mintegy felerészben apja tulajdonában volt. Ettől az időponttól kezdve Engels és a berlini radikálisok vezető elemei (a „Szabadok”) fejlődésének útja elválik egymástól. A berliniek az állam anarchista tagadásáig süllyedtek; egy részük a valóságos politikai harc területéről az elvont, merőben ideológiai kritika szféráiba „emigrált”. Engels viszont, aki ehhez már Németországban kapott ösztönzést — főleg Moses Hesstől —, kommunista lett. „Engels nemcsak a gyár irodájában foglalatosskodott, hanem bejárta a piszkos városnegyedeket, ahol a munkások tengődtek, saját szemével látta nyomorukat és inségüket” (Lenin)³, tanulmányozta a chartista mozgalmat, megismerkedett néhány vezetőjével (Harney, Leach, West stb.), valamint az owenista szocialistákkal és a Londonban élő első német proletár forradalmárokkal, az „Igazak Szövetsége” és a Szövetség irányítása alatt működő nyilvános német munkásegylet

vezetőivel (Schapper, Moll, H. Bauer). A nagy utópisták művein, Weitlingnek és az akkortájt Angliában, Franciaországban, Németországban elterjedt különböző szocialista irányzatok képviselőinek írásain kívül Engels az angol politikai gazdaságtant és Anglia társadalomtörténetét is tanulmányozta; tömördek könyvet és hivatalos okmányt olvasott el az angol munkásosztály helyzetéről és különböző német hírlapokba és folyóiratokba („Rheinische Zeitung” 1842; „Der Schweizerische Republikaner” 1843; „Deutsch-Französische Jahrbücher” 1844; „Vorwärts” 1844) kritikai tanulmányokat írt ezekről a kérdésekről. Igen nagy benyomást tett rá az a szervezettség, elszántság és forradalmi bátorság, amelyről egy téglagyár sztrájkoló munkásai tettek tanuságot a gyárőrséggel, a rendőrséggel és a katonai csapatokkal való összeütközés során 1843 májusában. Ebből az időszakból (1844 eleje) való „A politikai gazdaságtan bírálatának vázlata” című írása, amelyben Engels „a szocializmus szempontjából vizsgálta a modern gazdasági rend alapvető jelenségeit, mint a magántulajdon uralmának szükség-szerű következményeit” (Lenin)⁴.

Manchesterben fogant meg „A munkásosztály helyzete Angliában” című mű is, „a nemzetközi szocialista irodalom egyik legjobb alkotása” (Lenin)⁵, melyet Engels már Németországba hazatérve, Barmenban vetett papírra és 1845 júliusában Lipcsében adott ki. Ez a könyv, mely félelmetes vádirat a kapitalizmus és a burzsoázia ellen,

nagy feltűnést keltett és erősen foglalkoztatta az akkori publicisztikát. „...Sem 1845 előtt, sem később nem jelent meg egyetlen mű sem, amely annyira élethűen és az igazságnak megfelelően ecsetelné a munkásosztály nyomorát” (Lenin)⁶. Az angol munkásmozgalom fő irányzatait bírálva Engels elítéli az owenistákat, mert ezek a proletariátusban csupán egy szenvedő osztályt láttak, s nem látták benne azt az osztályt, amely hivatott és képes arra, hogy saját erejéből változtasson helyzetén; elítéli az owenistákat azért is, mert elvetették a politikai harcot. Az 1842 nyarán csaknem az egész angol iparra kiterjedő hatalmas sztrájkmozgalom jelentőségét abban jelöli meg Engels, hogy a munkások éppen e mozgalom során „tudatára ébredtek annak, hogy forradalom békés úton nem lehetséges”⁷, abban, hogy a chartisták megszabadultak a „törvényes forradalom”⁸ illúziójától, és abban, hogy a proletariátus határozottan szakított a polgári radikalizmussal. Keményen bírálja a „csupán” republikánusokat, „mert a köztársaság ugyanolyan képmutató, ugyanolyan teológiai és ugyanolyan törvényesen igazságtalan lenne, mint a monarchia”⁹. A demokrácia Engels számára csupán „átmeneti állomás”¹⁰; kivívása után sem marad más hátra az angol munkásosztály számára, mint „választani az éhhalál és a szocializmus között”¹¹, mert „a puszta demokrácia nem képes a szociális bajokat meggyógyítani”¹². Engels „igazi forradalomnak” csakis a „szociális forradalmat” ismerte el, amely a szegények és gazdagok

között kirobbanó erőszakos, véres harc jellegét fogja ölteni, és amelyet elkerülhetetlennek tartott Angliában.

Mindamellettt ebben az időszakban Engels nézetei még bizonyos mértékig tisztázatlanok. 1843—1845 között megjelent munkáiban a tudományos kommunizmus lényeges elemei mellett fellelhetők még egy utópista, „filozófiai” kommunizmus nyomai. Engels később maga elismeri, hogy az „Igazak Szövetsége” vezetőinek „korlátolt egyenlőségkommunizmusával” „még jó adag ugyanolyan korlátolt filozófiai gőgöt” szegezett szembe¹³. A kommunista elmélet Engelsnél akkor még nem forrt egybe elválaszthatatlanul a proletariátus osztálymozgalmával. Nem egy osztálynak a tanát látta benne, hanem egy filozófiai, erkölcsi felszabaduláselméletet. Arra helyezte a fő hangsúlyt, hogy a kommunizmus „az emberiség általános haladását” szolgálja. A kommunista elmélet a „szociális forradalom” *felett* áll. Minél inkább tért hódít a társadalomban a kommunizmus, annál kevésbé lesz erőszakos és véres a kommunista forradalom. Angliában ugyan elkerülhetetlennek tekintette Engels az erőszakos proletárforradalmat; de Németországban, ahol a kommunista eszmék hirdetői a középosztályokból kerültek ki, az osztályharc ilyen mérvű kiéleződését még elkerülhetőnek tartotta, „ha ... a nemzet belátása idejekorán léptet életbe olyan intézkedéseket, melyek az egész társadalmi rendszert új alapra helyezik”¹⁴. „A munkásosztály helyzete Angliában” előszavá-

ban (majd később „A lakáskérdéshez” című írásában) hangsúlyozta Engels, hogy könyvét azért írta, hogy „az akkor keletkezében levő, üres frázisokat pufogtató német szocializmusnak ténybeli alapot adjon a modern nagyipar által megteremtett társadalmi állapotok leírásával”¹⁵. Ily módon Engels már akkor állást foglalt az „igazi szocializmus” ellen, jóllehet bizonyos mértékig még a hatása alatt volt ennek az irányzatnak és még 1845 tavaszán a sajtóban és összefüggéseken a „filozófiai kommunisták pártjának” képviselőjeként lépett fel. Az „igazi szocializmus” filozófiai alapja Feuerbach szemléleti materializmusa, naturalizmusa, „reális humanizmusa” volt. A végleges áttérés a forradalmi, proletár kommunizmusra Engels számára csupán Feuerbach filozófiájának teljes kritikai legyőzése után vált lehetségessé. Ez azonban már Marx befolyása alatt ment végbe.

TALÁLKOZÁS ÉS SZÖVETSÉG MARX-SZAL

Engels 1842 novemberében találkozott először Marx-szal, amikor útban Anglia felé Kölnben meglátogatta a „Rheinische Zeitung” szerkesztőségét. Ez az első találkozás „igen hűvös” hangulatban folyt le, mert Engels ebben az időben még egyik legaktívabb híve volt a berlini „Szabadok”-nak, akiknek álforradalmi fellépése ellen Marx akkortájt heves harcot folytatott az általa szerkesztett lap hasábjain. Engels második találko-

zására Marx-szal 1844 augusztus végén és szeptember elején került sor Párizsban, ahová Engels Angliából hazafelé utaztában ellátogatott. Engelsnek az év elején megjelent „A politikai gazdaságtan bírálatának vázlata” című már említett tanulmánya mély benyomást tett Marxra és újabb ösztönzést adott neki ahhoz, hogy politikai gazdaságtannal foglalkozzék. Marx és Engels között ezzel kapcsolatban levelezés indult meg, párizsi találkozásukkor pedig megállapították, hogy minden elméleti kérdésben tökéletesen egyetértenek, s ekkor kötötték azt az egész életre szóló baráti, munkatársi és harci szövetséget, amelynek nincs párja a történelemben. Elhatározták, hogy együtt lépnek fel a Bauer testvérek és követőik ellen; így keletkezett Marx és Engels első közös munkája „A szent család”, mely 1845-ben jelent meg. A könyv 20 nyomtatott ívnyi terjedelméből azonban mindössze másfél ív származik Engels tollából. A legfontosabb fejezeteket, melyek Marxnak egy új eszmekörre, főleg a társadalmi termelési viszonyok eszméjére (Lenin)¹⁶, a proletárszocializmusra való áttéréséről tanuskodnak és megvilágítják a proletariátus történelmi szerepét, Marx akkor írta, amikor Engels már elhagyta Párizst.

Az ezt követő hónapokban Engels, Barmenba visszatérve, széleskörű kommunista propagandát fejtett ki a Rajna-tartomány és Weszfália ellenzéki értelmisége között, számos cikket írt a „New Moral World”, az owenisták folyóirata számára „a kommunizmus rohamos terjedéséről” — kom-

munizmuson akkor még *mindenfajta* szocialista és kommunista irányzatot és tanítást értett —, és befejezte „A munkásosztály helyzete Angliában” című könyvét. Időközben Marx — aki, minthogy Párizsból kiutasították, 1845 februárjában Brüsszelbe költözött — a Feuerbach-féle materializmussal végleg leszámolva lerakta a dialektikus materializmus alapját. Amikor Engels 1845 áprilisában szintén Brüsszelbe utazott, Marx már „főbb vonásaiban” kialakítva tárhatta barátja elé a nézeteknek azt a rendszerét, amely lényegében Marx nevéhez fűződik — a tudományos kommunizmus alapelveit.

A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS
ELMÉLETÉNEK KIDOLGOZÁSA
(1845—1846)

Engels fenntartás nélkül csatlakozott Marx nézeteihez és — 1845 tavaszán — végérvényesen a tudományos kommunizmus talajára, a proletariátus álláspontjára helyezkedett. Közösén elhatározták, hogy „az új szemléletet a legkülönbözőbb irányokban részletesen kidolgozzák” és a Hegel utáni filozófia radikáliskodó képviselői és az „igazi szocializmust” hirdető kispolgári ideológusok elleni polémia formájában fejtik ki. Így jött létre több mint egy évig tartó munka folyamán a nagy mű: „A német ideológia. A legújabb német filozófia bírálata képviselői, Feuerbach, B. Bauer és Stirner

személyében és a német szocializmus bírálata különböző prófétái személyében”. A szerzőknek nem sikerült e mű számára kiadót szerezniök.

„A német ideológia” a dialektikus materializmus alapjait és a materialista történelemfelfogás igen beható ismertetését tartalmazza. Az „igazi szocializmus” ellen irányuló fejezeteket majdnem teljes egészében Engels írta. Engels könyörtelenül bírálja és kigúnyolja ennek a Németországban abban az időben rendkívül elterjedt irányzatnak a képviselőit, leleplezi kispolgári lényegüket és bebizonyítja, hogy az „igazi szocialisták” egész konkrét forradalmi tartalmuktól megfosztják a szocialista és kommunista eszméket. Azáltal, hogy ezeket az eszméket elválasztják a proletariátus osztályharcától és tagadják a németországi polgári forradalomnak — mint a proletárforradalmat előkészítő átmeneti szakasznak — időszerűségét, gyakorlati politikai szempontból a reakció malmára hajtják a vizet és akadályozzák a proletariátus osztályöntudatának fejlődését.

1846 elején jelent meg Engels cikke: „Fouriernek a kereskedelemről szóló töredékes munkája”, amelyben élesen bírálta a német szocialista és kommunista irodalmat, saját korábbi munkáit sem kímélve. Ez a tanulmány, amelyet Engels 1845 februárjában írt, a proletár kommunizmus, a marxizmus első nyilvános és közvetlen fellépése volt az „igazi szocializmus” ellen. Engels ebben így fogalmazta meg a kommunisták fő feladatát: „Németországot forradalmasítani, a proletariátust

mozgósítani, az embereket gondolkodásra bírni.” Egy másik, valamivel később írott, „A nemzetek londoni ünnepe” című cikkében Engels „a szélső, proletár párt” képviselőjeként lép fel, és azt hirdeti, hogy „valamennyi nemzet proletárjainak” közös nemzetközi harcára van szükség „a kommunista demokráciáért”, s a harc győzelme szükségképpen a kommunizmus győzelméhez fog vezetni.

ENGELS AZ 1848-AS FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A fentemlített cikkek annak a sokoldalú szervező és propaganda tevékenységnek első aktusai, melyet Marx és Engels kifejtettek, mielőtt a tudományos kommunizmus alapjainak kidolgozása után elérték „saját nézeteik tisztázását” (Marx). Marx és Engels 1846 elejétől nagy erőfeszítéseket tesznek egy német kommunista párt megalapítására és igyekeznek előkészíteni egy nemzetközi kommunista szervezetet. Engels aktív részt vesz a Marx vezette gyakorlati szervező- és propagandamunkában. Ő folytatja a „Kommunista Levelező Bizottságok” létrehozásával kapcsolatos nemzetközi levelezést; e bizottságok központi szervének a Marx által 1846 elején Brüsszelben megszervezett Levelező Bizottságot szánták. Ő volt a szerzője a Marx köré csoportosult brüsszeli kommunisták 1846 május 11-i keletű könyomatos körlevelének Hermann Kriege ellen, aki mint az „Igazak Szövetségének” newyorki képviselője

és kiküldötte a „Volkstribun” című lapban valami érzelgős kommunizmust prédikált és a föld nacionalizálását mint a kommunizmus megvalósulását hirdette. 1845 szeptemberétől kezdve Engels számos tudósítást írt a chartisták központi lapjába, a „Northern Star”-ba a Németországban és Franciaországban érlelődő forradalmi válságról, s hangsúlyozta, hogy a proletariátusnak döntő szerepe lesz a közeledő polgári forradalomban.

1846 augusztus közepén Engels Párizsba helyezi át pártmunkájának súlypontját. Itt találkozik Heinével, Cabet-vel, az „Igazak Szövetsége” tagjaiból megszervez egy kommunista Levelező Bizottságot, és széleskörű agitációs és propaganda tevékenységet fejt ki a Párizsban élő német munkások (kézművesek) között. Ezeknek titkos köreibben és nyilvános gyűlésein két fronton folytat erélyes harcot: egyrészt Weitling hívei ellen, akivel Marx és követői már Brüsszelben 1846 tavaszán szakítottak, másrészt Proudhon hívei ellen, akinek reakciós elméleteit Karl Grün, egy „igazi szocialista” terjesztette a párizsi német munkások között. Októberben Engelsnek sikerült döntő csapást mérnie Grün és Proudhon követőire, mégpedig legerősebb várukban, az asztaloskörben, ahol hosszú viták után elfogadták Engels három tézisét, melyek szerint a kommunisták feladatai a következők: „1) érvényre juttatni a proletárok érdekeit a burzsoák érdekeivel szemben; 2) ezt a magántulajdon megszüntetése és vagyonközösséggel való felváltása útján kell elérni; 3) e célok

megvalósítására nem ismernek el más eszközt, mint az erőszakos demokratikus forradalmat”¹⁷. Engels ebben az időben számos kritikai cikket írt az „igazi szocializmus” ellen, de egy részük csak egy évvel később jelent meg a „Deutsche Brüsseler Zeitung”-ban.

1847 tavaszán felkereste Engelst Joseph Moll a londoni „Igazak” megbízásából, akik a marxi és engelsi kritika hatására, és ráeszmélve, hogy nincsenek felkészülve a küszöbönálló forradalmi válságra, az év elején elismerték a Marx és Engels képviselte új nézetek helyességét. Moll felkérte Engelst, hogy működjék közre az „Igazak Szövetségének” tervbevett alapos átszervezésében, mint az e célból júniusra Londonba egybehívott első kongresszus egyik küldötte. Engels ezen a kongresszuson, melyen — a brüsszeli kommunisták nevében megjelent Wilhelm Wolffal együtt — a távollevő Marxot is képviselte, keresztülvitte a Szövetség teljes átszervezését, s miután szervezeti felépítéséből minden szektás maradványt eltávolítottak és az ellenszegülő weitlingistákat kizárták, a szervezet felvette a „Kommunisták Szövetsége” nevet. Az új Szervezeti Szabályzat első cikkelyében Engels a következőképpen fogalmazta meg a forradalmi kommunizmus lényegét: „A Szövetség célja a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralma, a régi, osztályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és egy új társadalom megalapítása, amelyben nincsenek osztályok és nincs magántulajdon”¹⁸.

A Kongresszus befejezése után Engels ismét Brüsszelbe költözött és tevékenyen részt vett a „Kommunisták Szövetsége” illegális helyi szervezetének munkájában. Az ő tevékeny közreműködésével hozott létre Marx augusztus végén egy legális német munkásegyletet. Szeptember végén Engels, a Hollandiában tartózkodó Marx távollétében, irányította a forradalmi demokraták és kommunisták nemzetközi szervezete, a „Demokrata Társaság” (Association démocratique) alapításával kapcsolatos munkát és ő töltötte be az elnökhelyettesi tisztelet mindaddig, amíg Marx vissza nem tért Brüsszelbe.

A FORRADALMI STRATÉGIA ÉS TAKTIKA AZ 1848-AS FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

Ez alatt az idő alatt Engels megszakítás nélkül, a legnagyobb energiával folytatta publicisztikai és propagandista tevékenységét, amely hamarosan nemzetközi jelleget öltött. Azonkívül, hogy a „Northern Star” munkatársa volt, számos cikket tett közzé a „Deutsche Brüsseler Zeitung”-ban, 1847 október 20 után pedig — amikor ismét Párizsba utazott, hogy az ottani német munkások közt folytassa agitációs munkáját és tovább vívja a harcot két fronton: egyrészt a weitlingisták maradványai, másrészt a proudhonisták ellen — a „Réforme”-ban, a francia „szocialista demokratáknak”, a francia radikális kispolgári demokraták

szélső szárnyának lapjában. A „szocialista demokraták” vezetőivel — Louis Blanc-nal és F. Floconnal — Engels tárgyalásokat folytatott mint a „londoni, brüsszeli és rajnai demokraták” hivatalos képviselője és mint a „chartisták megbízottja”. Engels nagyszámú cikkében konkrétan elemezte csaknem valamennyi európai ország politikai helyzetét és kifejtette a kommunisták „pártpolitikáját”, azaz taktikáját az Európában érlelődő forradalmi válság viszonyai között, minduntalan rámutatva annak lehetőségére és szükségességére, hogy az elkövetkező polgári-demokratikus forradalom proletár-szocialista forradalomba nőjön át, valamint arra a döntő szerepre, amely ezzel kapcsolatban a proletariátusra és élcsapatára, a kommunista pártra vár. Engels abban a polémiában, amelyet Heinzennel, a kispolgári forradalmárok szélső baloldali frakciójának, az ú. n. „demokratikus szocialistáknak” képviselőjével folytatott — ezek a kisparasztságot tekintették az egyetlen forradalmi erőnek —, világosan megfogalmazta a proletariátus hegemoniájának eszméjét a „népforradalomban”, és síkraszállt amellett, hogy szükség van a forradalmi osztályok — a proletariátus, a kispolgárság és a kisparasztság — harci szövetségére „a városok ipari proletariátusának” — mely „minden modern demokrácia magvává vált” — feltétlen hegemoniája mellett¹⁹, Heinzen — írja Engels — a kommunistáktól kölcsönvett forradalmi demokrata követeléseket úgy állítja fel, „mint szilárd, végső rendszabályo-

kat", amelyeknek „nem előkészítő jellegűeknek, hanem végérvényeseknek kell lenniök”, a kommunisták viszont ezeket a rendszabályokat, amelyek mellett „az egész felkelt proletariátus” síkraszáll és amelyeket „fegyverrel kezében védelmez”, nem célnak, csupán eszköznek tekintik, „előkészületeknek, a magántulajdon megszüntetéséhez vezető átmeneti lépcsőfokoknak”²⁰. Nagy figyelmet fordítanak ezek a cikkek a nemzeti kérdésre is. Különösen erőlyesen síkraszáll Engels az írek jogai, Lengyelország függetlensége és a Habsburg-monarchia elnyomott népeinek nemzeti forradalmi mozgalma mellett. Tiltakozik a liberális-szabadkereskedő burzsoáziának „a népek általános testvériségéről” hangoztatott képmutató pacifista frázisai ellen és harcol az e frázisokat szajkózó demokrata ábrándozók ellen. Franciaországról írott cikkeiben Engels a konzervatív és a republikánus burzsoáziával szemben támogatja a „Réforme” körül csoportosuló „szocialista demokrata” pártot, amelynek sok híve volt a proletariátus körében, de bírálja előítéleteit a nemzeti kérdésben és visszautasítja a nemzetközi proletármozgalom vezetésére támasztott igényeit.

„A kommunizmus alapelvei” című, katekizmus formájában írt munkájában Engels minden szempontból megvilágítja a permanens forradalomnak, a küszöbönálló polgári-demokratikus forradalom proletár-szocialista forradalomba való átnövésének perspektíváját is, főleg a proletariátus szerepét a „népforradalomban”, a demokratikus

átalakulás végigviteléért folyó harcban. Ezeket az „alapelveket” Engels a „Kommunisták Szövetsége” programjának tervezeteként 1847 október végén Párizsban a Szövetség második kongresszusa számára írta, és sikerült elérnie, hogy a párizsi szekciók ezt a tervezetet fogadják el a Londoni Központi Vezetőség és a Moses Hess által javasolt, meg nem felelő tervezet helyett. A Londonban üléselő kongresszus tíz napig, november 30-tól december 8-ig tartó vita után Engels tervezetét fogadta el alapul; Marxot és Engelst megbízta a párt elméleti és gyakorlati programjának végleges kidolgozásával; e program Engels javaslatára most már nem katekizmus, hanem kiáltvány formájában készült. „A Kommunista Párt kiáltványát” végleges, klasszikus megszövegezésében Marx egyedül írta, de a szöveg egyes helyeken szó szerint megegyezik „A kommunizmus alapelvei” megfogalmazásaival.

ENGELS AZ 1848—1849-ES FORRADALOMBAN

A londoni kongresszus után Engels — Brüsszelen keresztül — visszatért Párizsba. A francia kormány azonban hamarosan megragadta az első kínálkozó alkalmat, hogy kiutasítsa Engelst Párizsból (1848 januárban). Engels ismét Brüsszelbe utazott. Amikor Marxot március elején kiutasították Brüsszemből, mert résztvett a brüsszeli demokraták és kommunisták tervezett fegyveres felkelésének elő-

készítésében, Engels nemzetközi sajtókampányt szervezett a kiutasítás miatt és rendezte Marx pénzügyeit. Március 20-án Engels ismét Párizsban van. Mint a „Kommunisták Szövetsége” újjászervezett központi vezetőségének tagja közreműködik a Szövetség küldötteinek és más német munkásoknak Németországba küldésében, valamint „A kommunista párt követelései Németországban” című röpirat kidolgozásában.

Április elején Engels Marx-szal együtt Németországba utazik, április 11-én érkezik Kölnbe, ahol Marxnak sikerül egy a demokraták és a kommunisták által előkészített nagy ujság vezetését átvenni és a szerkesztőséget kizárólag a „Kommunisták Szövetsége” vezetőiből összeállítani. Április 14-én Engels Barmenban telepedik le, ahonnan levelezés és a környező városokban tett személyes látogatások útján tevékenykedik a lap kiadása érdekében, pénzt gyűjt erre a célra, s ugyanakkor igyekszik létrehozni Barmenban a Szövetség helyi csoportját. A párt központi lapjának, a „Neue Rheinische Zeitung”-nak első száma 1848 június 1-én jelent meg Kölnben. „Szerkesztőségünk alkotmánya — írja Engels később (1884) — egyszerűen Marx diktatúrája volt... Marx diktatúrája magától értetődő volt, senki sem vitatta és mindannyian szívesen elismertük. Elsősorban az ő éleslátása és biztos állásfoglalása tette lapunkat a forradalmi évek leghíresebb német ujságjává”²¹. Marx mellett azonban éppen Engelsnek köszönhető, hogy a „Neue Rheinische Zei-

tung” „a forradalmi proletariátus legjobb, mindmáig felül nem múlt sajtóorgánuma” lett, amint Lenin 1914-ben jellemezte²². A szerkesztőségi munka jelentős része Engels vállán nyugodott, kivéve azt a három és fél hónapot, amelyet menekülésre kényszerülve, külföldön töltött; a vezércikkek túlnyomó része az ő tollából származik. Ő írta a katonai és katonai-politikai cikkek zömét; így például a júniusi felkelésnek, „a párizsi proletariátus első csatájának *egyellen* egyidejű (katonai) leírása”²³ tőle származik, ugyanúgy, mint a schleswig-holsteini, az olaszországi és a magyarországi háborúról szóló legfontosabb cikkek és beszámolók. Ugyancsak ő írta a legtöbb cikket a forradalom által hatalomra juttatott új bálványok: a márciusi miniszterek, a frankfurti és a berlini nemzetgyűlés és e nemzetgyűlések „jobboldala” és „baloldala” ellen. Engels maró gúnnyal leplezi le őket, megvetéssel bélyegzi meg gyávaságukat, megalkuvó magatartásukat, árulásukat és parlamenti kretinizmusukat. Engelstől származik az a sok cikk is, amelyekben a „Neue Rheinische Zeitung” harcol „a népek általános testvériségének”, az „európai föderatív köztársaságnak” és minden ország „örök békéjének” demokratikus illúziói ellen. Az ő jelszava: az egész forradalmi Európa háborúja az európai reakció leghatalmasabb bástyája, Oroszország ellen, a forradalmi népek és az elnyomott nemzetek egyesített küzdelme az európai reakció fellelgvárai: a Habsburgok, Hohenzollernek és a cárizmus ellen. Engels egy a lengyel nemzeti

mozgalom részletes kritikai történetén alapuló nagy cikksorozatban sikraszállt amellett, hogy az egész nyugateurópai demokrácia aktívan támogassa a lengyelek függetlenségi harcát, határozott és következetes szövetségben a lengyel forradalmároknak azzal a frakciójával, amely a lengyelországi demokratikus agrárforradalom platformján állt. A Bakunin által hirdetett „demokratikus pánszlávizmus” eszméje ellen írt két cikkében leleplezte ennek a tanításnak objektíven ellenforradalmi lényegét. Kimutatta, hogy e tanítás annak a harcnak álcázására szolgál, amelyet a cárra és a Habsburgokra támaszkodó ausztriai és déleurópai szlávok a forradalmi népek — a németek, magyarok és lengyelek — ellen folytatnak, és kíméletlen harcot, forradalmi terrort hirdetett a forradalmat eláruló szláv mozgalmakkal szemben²⁴.

A „Neue Rheinische Zeitung” szerkesztősége a szerkesztőség falain kívül is kiterjedt agitációs és szervező munkát végzett. Engels résztvett a Rajna-tartomány és Wesztfália demokratikus egyesületeinek 1848 augusztusában tartott kongresszusán, s ott elmondott beszédében támadta a porosz bürokráciát. Amikor szeptemberben erősen kiéleződött a konfliktus egyfelől a kormány, másfelől a frankfurti és a berlini parlament között, és új forradalmi válság tört ki, a szerkesztőség tagjai, elsősorban Engels, felvilágosító és szervező tevékenységükkel aktívan közreműködtek egy új népfelkelés közvetlen előkészítésében. Szeptember

13-án Engels egy nagygyűlésen azt javasolta, hogy a berlini nemzetgyűléshez intézett feliratban szólítsák fel a képviselőket, hogy ne ismerjék el a parlamentnek a kormány által tervbevetett erőszakos felosztatását, hanem szervezzék meg a fegyveres ellenállást. Szeptember 17-én Worringenben, egy Köln melletti kis helységben, több ezer munkás és paraszt gyűlésén Engels indítványára kiadták a „szocialista-demokrata vörös köztársaság” jelszavát. A kispolgári demokratáknak és parlamenti képviselőknek gyávasága és határozatlansága azonban lehetővé tette a katonai klikknek, hogy a felkeléseket csírájában elfojtsa, illetőleg számos helyen, ahol már kitörték, könnyűszerrel leverje. Szeptember 25-én, azon a napon, amelyen a rajnai demokraták második kongresszusának össze kellett volna ülnie, kihirdették Kölnben az ostromállapotot. A „Neue Rheinische Zeitung”-ot betiltották, több szerkesztője ellen, köztük Engels ellen is, összeesküvés vádjával elfogatóparancsot adtak ki. Engels előbb Barmenba, majd onnan Brüsszelbe menekült. A brüsszeli rendőrség azonban, mielőtt értesült Engels ottlétéről, nyomban tartóztatta és néhány óra múlva a francia határra toloncoltatta.

Engels nem sokáig maradt Párizsban; gyalogszerrel Svájcba ment, s Genfben, Lausanne-ban, majd – november közepén – Bernben tartózkodott. Itt több cikket írt az október 11 óta ismét megjelenő „Neue Rheinische Zeitung”-ba; az egyik cikk Magyarországgal foglalkozott és síkra szállt a magyarok Kossuth vezette függetlenségi

harcának jakobinus módszerei mellett. Decemberben a lausanne-i munkásegylet küldöttként résztvett egy berni munkáskongresszuson. 1849 január 15-én visszatért Kölnbe, ahol folytatta szerkesztőségi munkáját. Gyakran célba vette nyilaival a helyi hatóságok, reakciós hivatalnokok, államügyészek, csendőrök és hasonlók visszaéléseit és önkényeskedését. Egyik ilyen ujságcikke miatt Marx-szal együtt február 7-én a kölni esküdtszék elé állították. A pert Engels a „radikális” demokraták parlamenti kretinizmusának leleplezésére használta fel, s emlékeztette őket már 1848 július 4-én elhangzott jóslatára, hogy a reakció „... nyugodtan elismeri a képviselőházban a forradalmat... feltéve, hogy a forradalmat a Ház falain kívül lefegyverzik”, és hogy „a baloldal egy szép napon arra ébred, hogy parlamenti győzelme egybeesik tényleges vereségével”²⁵. A per a vádlottak felmentésével végződött, de a „Neue Rheinische Zeitung” napjai már meg voltak számlálva, s Engels a fegyveres harc porondjára lépett: résztvett a „birodalmi alkotmányért” folyó küzdelemben.

A „Neue Rheinische Zeitung” áprilistól kezdve szemben a „harc a birodalmi alkotmányért” jelszavával — amellyel a kispolgári demokraták a felkelést előkészítették — a „szociális”, „vörös” köztársaság jelszavát, a párizsi proletariátus 1848 júniusi felkelésének jelszavát hirdette. Amikor május elején kitört a felkelés, melynek színtere az ízig-vérig kispolgári Délnémetország, főleg Baden

és Pfalz volt, a kommunisták, anélkül hogy a felkelés vérszegény jelszavaival bármiféle szolidaritást vállaltak volna, aktívan résztvettek benne azért, hogy erősebb jelleget, nagyobb lendületet adjanak a mozgalomnak és hogy, a proletár elemekre támaszkodva, lehetőleg átvegyék a vezetést. Az egész felkelés általános stratégiai tervét Engels dolgozta ki május elején. Május 9-én Elberfeldben is kitört a felkelés. Két nappal később odaérkezett Engels; fő feladata a város védelmének megszervezése volt a porosz csapatok küszöbönálló támadása ellen. Bár a kispolgárok, megrémülve saját bátorságuktól, szabotáltak, s a helyi vezetők egy része nyílt árulást követett el és hallani sem akart az Engels javasolta erőes rendszabályokról (a polgárőrség lefegyverzése, a nagyburzsoázia megadóztatása, forradalmi terror alkalmazása stb.), Engels a proletár elemekre, elsősorban az Elberfeldbe vonult solingeni munkásokra támaszkodva mégis elérte, hogy barikádokat emeljenek és a barikádoknak védői is legyenek. Másrészt viszont a nagyburzsoáziának sikerült megvesztegetéssel és rendszeres uszítással Engels ellen hangolnia a város amúgy is gyáva, a harctól visszariadó kispolgári lakosságát. Amikor május 14-én az a hír terjedt el, hogy Engels előző este a barikádok egy részén vörös lobogókkal cserélte fel a fekete-piros-arany nemzeti zászlót, elhatározták, hogy letartóztatják és kiszolgáltatják a poroszoknak. A solingeni munkások azonban Engels védelmére keltek, és az úgynevezett „forradalmi jóléti bizottság” kény-

telen volt azzal beérni, hogy kiutasította a városból. Amikor Engels május 15-én reggel Kölnbe utazott, Elberfeldben nyomban megszüntettek minden katonai előkészületet, és kiszolgáltatták a várost az előnyomuló porosz csapatoknak.

A rajnai munkások veresége a „Neue Rheinische Zeitung” sorsát is megpecsételte. Utolsó száma május 19-én jelent meg. Engels ekkor Marx-szal együtt elhagyta Köln-t és délre utazott, a felkelés központjába. Eredménytelenül kísérelték meg Marx és Engels Frankfurtban és Mannheimben, ahol átutazóban időztek, hogy rábírák a frankfurti parlament „baloldalának” vezetőit erélyes forradalmi intézkedésekre: az egész Délnémetországra kiterjedt felkelés központosítására és a parasztság zömének harcbevontására az összes feudális terhek azonnali megszüntetése révén. Május 31-én Marx Bingenből Párizsba utazott, hogy felvegye a kapcsolatot a francia nemzetgyűlés „hegypártjával” és a proletárszervezetekkel; Engels pedig Kaiserslauternba ment, ahol tárgyalásokat folytatott Moll-lal, a „Kommunisták Szövetsége” londoni központi bizottságának küldöttével, és egy agitációs cikket írt a pfalzi ideiglenes kormány lapjába. Élesen támadta a hadsereg sirlamas megszervezését, s emiatt le is tartóztatták, de 24 óra múlva kiszabadult. Június 19-én Offenbachban szárnysegédként belépett Willich szabadcsapatába, résztvett a csapat összes harcaiban, gondoskodott felszerelésről, négy ütközetben harcolt, köztük két nagyobbszabásúban. Miután

fedezte a badeni hadsereg visszavonulását, a csapat, s vele Engels, július 12-én, egy nappal a sereg többi része után, átlépte a svájci határt.

AZ EMIGRÁCIÓ ELSŐ ÉVE
(SVÁJC, LONDON 1849—1850)

Engels Svájcban értesült arról, hogy a magyar forradalmi hadsereg 1849 augusztus 13-án letette a fegyvert a benyomult orosz seregek előtt. Minden országban győzedelmeskedett az ellenforradalom, de a belső és külső helyzet alapján még remélhető volt, hogy hamarosan újabb forradalmi fellendülés következik be. Ezért Engels a kommunisták legfontosabb, halaszthatatlan gyakorlati feladatának azt tekintette, hogy elmélyítsék, megszilárdítsák és terjesszék a forradalmi évek legfőbb tanulságait, — mindenekelőtt végleg megszabadítsák a proletariátus leghaladóbb rétegeit a demokratikus illúzióktól, még a legszélsőbb kispolgári demokraták befolyásától is, s megteremtsék az ideológiai és szervezeti önálló, a kispolgári demokráciától független munkáspártot. Ez azt jelentette, hogy az illegális „Kommunisták Szövetségét” az eddiginél szélesebb és szilárdabb alapokon kell felépíteni és növelni kell befolyását a legális munkásegyletekre.

Már Svájcban megkezdte Engels ezirányú munkáját, erélyes agitációt fejtett ki az emigránsok között és kíméletlenül bírálta a kispolgári-demo-

krata vezetőknek a birodalmi alkotmányért folytatott harc idején elkövetett hibáit. A kispolgári demokratáknak a „jakobinus” módszereket gyáván elutasító magatartását leplezte le és ostromozta a „Harc a birodalmi alkotmányért” című ragyogó írása is, amelynek nagy része már Svájcban elkészült. Engels ezt a munkáját eredetileg Svájcban akarta kiadni külön brosrában. Amikor azonban augusztus végén Marx közölte vele, hogy a francia kormány kiutasította Párizsból és Londonba készül, ahol biztos kilátásai vannak egy folyóirat kiadására, Engels elhatározta, hogy kéziratának kiadását elhalasztja a folyóirat megjelenéséig. Engels november 10-e körül érkezett Londonba. Körülbelül egy évig dolgozott itt Marx-szal együtt a „Kommunisták Szövetsége” megszervezésén, egy önálló proletár párt megteremtésén, s harcolt a kispolgári demokrácia ellen, melynek „nagyjai” egyre növekvő számban mentek Londonba. E két, egymással szorosan összefüggő feladatnak szentelték Marx és Engels a „Kommunisták Szövetsége” Központi Vezetőségének kettőjük által írt 1850 márciusi „Üzenetét”, ezt a „hadi-tervet a demokrácia ellen”²⁶, amely továbbfejleszti és konkretizálja a proletariátusnak a polgári-demokratikus forradalomban követendő taktikájáról szóló tanítást, azt a tanítást, amely a forradalom elmélyítésére, a proletariátus hegemoniájának a forradalmi mozgalomban való biztosítására, a polgári forradalomnak proletárforradalomba való átnövésére irányult. Az „Üzenet” alapgondolatait

Engels számos vonatkozásban kifejtette és elmélyítette több cikkében, amelyeket a Marx által Londonban szerkesztett és Hamburgban kiadott „Neue Rheinische Zeitung — Politisch-Ökonomische Revue” című folyóirat tett közzé. A „Harc a birodalmi alkotmányért” című írásán és számos kisebb cikken, recenzión, politikai és közgazdasági szemlén kívül Engels egy nagyobb történelmi tanulmányt is közzétett ebben a folyóiratban „A német parasztháború” címen. Ebben a munkájában Engels párhuzamot von az 1525-ös és az 1848—1849-es német forradalom között és megmagyarázza, miért nem válhatott egyetlen osztály, a forradalom egyetlen mozgató ereje sem a forradalom vezetőjévé, hegemonjává. Louis Blanc és követői ellen irányulnak Engels megjegyzései, hogy veszélyes és hibás az álláspontja az olyan proletár vezetőnek, aki nem érti meg annak a forradalmi átalakulásnak szociális értelmét, reális osztálytartalját és valódi történelmi feladatait, amelyben résztvesz, s ezért szükségképpen a legdurvább hibákat követi el és saját osztályának érdekei ellen kénytelen cselekedni.

Engels a forradalom utáni első esztendőben nemcsak mint publicista és propagandista fejtett ki nagy aktivitást, hanem mint agitátor és szervező is. Mindjárt Londonba érkezése után tagja lett a „Kommunisták Szövetsége” Központi Vezetőségének. Tevékeny tagja volt az emigránsok segélybizottságának, amelyet Marx szervezett meg, és amely egyúttal fontos segítő szerve volt a pártnak,

többek között a kispolgári demokrata emigráns körök ellen vívott harcában is. Engels beszédekert mondott a londoni proletár emigránsok nemzetközi gyűlésein. 1850 nyarán résztvett abban az előkészítő munkában, amely a forradalmi kommunisták nemzetközi ligájának megalapítását tűzte ki célul; a liga alapító bizottságában Marxon, Engelsen, Willichen, vagyis a „Kommunisták Szövetsége” vezetőin kívül a francia blanquista kommunisták és a chartisták forradalmi szárnya is képviselve volt. Szeptemberben Engels Marx-szal együtt élén állott a központi vezetőség azon tagjai — Willich és Schapper — ellen folyó harcnak, akik a Szövetséget bele akarták rántani a polgári-demokratikus emigráció puccsista játékaiba; ez a harc a Szövetségben szakadáshoz vezetett. A konkrét történelmi és politikai helyzetben ezidőben végbemenő változások, a gazdasági felvirágzás időszakának bekövetkezése (amelyet Engels, Marx-szalegyütt, a „Neue Rheinische Zeitung — Politisch-Ökonomische Revue” utolsó, 1850 novemberében megjelent számának „Szemle”-rovatában elemzett) Engelst, éppúgy mint Marxot, arra késztették, hogy a majdnem teljesen Willich és Schapper befolyása alá került emigráns köröktől visszavonuljanak.

1850 novemberében Engels újra elfoglalta régi állását az „Ermen és Engels” manchesteri fonógyárban. Ebben az elhatározásában fontos szerepet játszott az a vágya is, hogy anyagilag támogassa Marxot, akinek Londonban semmi keresete sem

volt. Marxnak az volt a célja, hogy minden erejét a tudományos kommunizmus, főleg a gazdasági elmélet mindenirányú kidolgozásának szentelje. És ezt a feladatot tartotta Engels az adott időpontban a legfontosabbnak a párt jövője és a proletariátus eljövendő harcai szempontjából.

ENGELS TUDOMÁNYOS ÉS IRODALMI TEVÉKENYSÉGE MANCHESTERBEN

(1851—1869)

Engels, amikor visszatért a gyárba, úgy vélte, hogy a „lélekzetvételi szünet” a következő forradalomig csupán néhány évig tart, ezért csak rövid időre kell lemondania a közvetlen politikai és pártmunkáról. A valóságban azonban Engels, azzal hogy Manchesterben letelepedett, húsz esztendőre majdnem teljesen búcsút mondott a nyilvános politikai arénának és kénytelen volt ideje java-résztét a kereskedelmi tevékenységre fordítani. 1869 közepéig dolgozott a gyárban: előbb mint segédlevelező, apja halála után, 1860-tól mint cégvezető, majd 1864-től mint társtulajdonos. Az első években Engels többször volt azon a ponton, hogy abbahagyja az „átkozott kereskedelmet” és publicisztikával foglalkozik. Ámde Marx nyomorúságos anyagi helyzete újra meg újra arra kényszerítette, hogy folytassa a gyűlölt üzleti tevékenységet, sőt még nagyobb energiával dolgozzon, hogy fokozza jövedelmét és ily módon Marxnak nagyobb anyagi

segítséget nyujthasson. Ezt a kötelességét fontosabbnak tartotta Engels, mint saját irodalmi és tudományos terveit és munkásságát. A maga „pompás erejét”²⁷ alárendelte annak a célnak, hogy Marx erejét megőrizze, saját „tehetségét” alárendelte barátja és vezetője „lángelméjének”. Amikor Marx befejezte a „Tőke” első kötetének korrektúráját, 1867 augusztus 16-án ezt írta Engelsnek: „Csupán *Neked* köszönhetem, hogy ez lehetséges volt! Irántam való önfeláldozásod nélkül semmiképpen sem végezhettem volna el a három kötet roppant munkáját”²⁸. „Engels állandó, önfeláldozó anyagi támogatása nélkül Marx nemcsak hogy a «Tőkét» nem tudta volna befejezni, hanem menthetetlenül el is pusztult volna a nyomorúságban” — írja Lenin²⁹.

A kereskedelmi tevékenység arra kényszerítette Engelst, hogy ne csak a szűkebb értelemben vett „üzlettel” foglalkozzon, hanem életének külsőségeiben is alkalmazkodjon a manchesteri burzsoázia szokásaihoz és bizonyos mértékig résztvegyen ennek társadalmi életében is. Tagja volt különböző polgári kluboknak, résztvett „kollégáinak” különböző társadalmi rendezvényein és szórakozásaiban, például rókavadászaton, amely lehetővé tette, hogy a lovaglásban gyakorolja magát — ennek pedig nagy fontosságot tulajdonított, tekintettel az eljövendő forradalomra, amelyben katonai téren kívánt tevékenykedni. Különösen tevékenyen működött a Manchesterben nagy számban élő németek által alapított „Schiller-intézetben”. 1864-

től 1866-ig elnöke is volt ennek a társaságnak és elérte, hogy az intézet számára tekintélyes székházat építettek. Titkos célja ezzel az volt, hogy a kispolgári demokraták olyan „hőseit”, mint Ruge, Blindstb., távoltage a Schiller-intézettől, s ezáltal bizonyos fokig ellensúlyozza a német emigrációra gyakorolt hatásukat.

„Egyiptomi fogságának” húsz esztendeje alatt Engelsnek nemcsak az a törekvése járt sikerrel, hogy Marxot állandó anyagi támogatásban részesítse, hanem az is, hogy Marxnak élete utolsó 15 esztendejére megfelelő évi pénzösszeget biztosítson. Ezenkívül segítségére volt Marxnak irodalmi, tudományos, publicisztikai és szervező munkájában. Igen gyakran ő írta meg — Marx nevében — a Marxnál megrendelt cikkeket. Ezzel kapcsolatban Engels jelentősen bővítette és kiegészítette széleskörű enciklopédikus ismereteit, mert nagy figyelemmel kísérte kora politikai és gazdasági eseményeit, tudományát és irodalmát, és módszeresen tanulmányozott egyes meghatározott szakterületeket. A Marx-szal folytatott megszakítás nélküli, élénk levelezés és a személyes látogatásokkor történő eszmecserék során Engels Marx-szal együtt vagy vele párhuzamosan szüntelenül munkálkodott a tudományos kommunizmus továbbfejlesztésén, a legkülönbözőbb irányban való kidolgozásán; a forradalmi materialista dialektikának a természettudományra, a filozófiára, a munkásosztály politikájára és taktikájára való alkalmazásán. Végül módot talált Engels önálló publicisztikai

munkásságra is a pártpolitika területén és — főleg a 60-as évek közepétől kezdve — arra, hogy egyre nagyobb mértékben közvetlenül részt vegyen a német munkásmozgalomban. Ilyenformán Engels Manchesterben úgyszólván kettős életet élt: hivatalos, polgári életet élt mint „üzletember”, és volt egy másik, mélyen elrejtett „magánélete” mint politikusnak, tudósnek és írónak. Mihelyt jövedelme megengedte (az 50-es évek végétől) két lakást tartott fenn: egy „hivatalos” és egy magánlakást. Barátaival és elvtársaival — így Wilhelm Wolffal, Karl Schorlemmerrel és Samuel Mooreal — többnyire az utóbbiban találkozott. Itt lakott felesége, Mary Burns is, egy ír munkásnő, akit Engels még első angliai tartózkodása idején ismert meg és akivel 1851 óta élt együtt Manchesterben. Egy évvel Mary Burns 1863-ban bekövetkezett hirtelen halála után Engels Lizzy Burns-t, Mary nővérét vette feleségül (meghalt 1878-ban).

A Manchesterbe költözését követő első két évben Engels lényeges segítséget nyújtott Marxnak a „Kommunisták Szövetségében” kialakult Willich—Schapper frakció intrikái ellen folytatott harcában. Engels változatlanul fenntartotta a chartistákkal való kapcsolatát, cikkeket írt ujságjaikba és nem minden siker nélkül fáradozott azon, hogy a német emigráció frakcióharcának kérdéseiben a chartistákat Marx oldalára állítsa. 1851 végén Engels — egy Techow nevű forradalmi tisztnek, Willich barátjának fantasztikus terveivel polemizálva — nagy tanulmányt írt Marx számára az Európa

forradalmi és ellenforradalmi erői közötti háború kilátásairól és eshetőségeiről. Ez a munka első gyümölcse volt Engels 1851-ben megkezdett átfogó hadtudományi tanulmányainak, melyeket azzal a céllal folytatott, hogy „a párt” önálló véleményt alkothasson magának katonai kérdésekről is. 1851 őszétől 1852 őszéig írta Engels, Marx helyett, a „New York Tribune” számára „Forradalom és ellenforradalom Németországban” című nagy cikksorozatát, melyben mesterien elemzi a német forradalom „felemás” voltának okait, leleplezi a liberális burzsoázia árulását, megmutatja a kispolgári demokráta gyávaságát és azt, hogy képtelenek a gyökeres demokratikus átalakulásért, a forradalom végigviteléért folyó harc vezetésére. Ezek a cikkek nagy mértékben gyengítették a kispolgári demokráta Amerikába emigrált vezetőinek a proletár emigránsok tömegére gyakorolt befolyását. E cikkek egyikében Engels egyebek közt kifejti a felkelés, mint „művészet” elméletét és felállítja azokat a híres szabályokat, amelyekre Lenin 1917 októberében támaszkodott. Engels, aki egész levéltárat gyűjtött össze a kispolgári emigrációnak és a „Kommunisták Szövetsége” Marx-ellenes frakciójának intrikáiról, ugyancsak 1852-ben írta meg Marx-szal együtt annakidején kiadatlanul maradt brosját „Az emigráció nagy férfiai” címmel a kispolgári-demokratikus emigráció „hőseinek” hangoskodó forradalmasdi-játékai ellen. A kölni kommunista per idején is segítségére volt Marxnak a porosz kormányzat, igazságszol-

gáztatás és rendőrség mesterkedéseinek leleplezésében.

Engels tollából származik annak a több mint ötszáz cikknek jelentős része, kb. egyharmada, melyek Marx neve alatt jelentek meg a „New York Tribune” hasábjain 1851 és 1862 között, azonkívül Marx felhasználta cikkeiben — részben majdnem szószerint — Engels számos levélbeli közlését és megjegyzését. Az 1848—1849-es forradalomról szóló, már említett cikkeken kívül Engelstől származik ennek a háborúban oly gazdag évtizednek legtöbb katonai cikke: az 1853—1856-os krími háborúról, az 1859-es olaszországi háborúról és — bár kisebb mértékben — az 1857—1858-as második kínai ópiumháborúról és az 1857-es indiai felkelésről írt cikkek. 1855-ben Engels öt cikket írt egy amerikai folyóiratba az európai hadseregek állapotáról. Az 1857-es válság alatt Engels egy sereg tényt, számadatot és megfigyelést közölt Marx-szal a gyapotpiacról; 1857 és 1861 között pedig mintegy száz cikket írt a „New American Cyclopaedia”-nak haditechnikai és hadtörténeti kérdésekről, köztük több nagyobb értekezést is. 1861-ben Engels segített Marxnak az amerikai polgárháborúról szóló cikkek megírásában a bécsi „Presse” számára. 1860 és 1862 között az Anglia és Franciaország között fenyegető háborúval kapcsolatban mintegy harminc cikket írt az angol önkéntes-mozgalomról egy angol és egy német katonai szaklapba. 1864 őszén Engels Schleswigbe utazott, hogy a helyszínen tanulmányozza az

1864-es háború utáni helyzetet. 1866-ban öt cikket tett közzé a „Manchester Guardian”-ban az osztrák-porosz háborúról.

Ugyanakkor Engels, akinek egészen rendkívüli nyelvtelisége volt, alapos és eredményes nyelvi tanulmányokat folytatott. E tanulmányoknál is az a cél vezette, hogy még jobban felkészüljön a politikai tevékenységre. 1852—1853-ban a szláv nyelveket és a szláv népek „történelmét, irodalmát és szociális intézményeit” tanulmányozta, tekintettel az orosz cárizmus ellenforradalmi szerepére és a pánszláv propagandára. A krími háború arra készítette, hogy a perzsa nyelvvel foglalkozzon. A német nemzeti mozgalom újabb fellendülésének hatására 1859-ben az ógermán nyelvekben és a germán őstörténetben kezdett búvárkodni. A schleswig-holsteini háború évében, 1864-ben a skandináv nyelveket, 1869—1870-ben pedig, az ír kérdéssel kapcsolatban, a kelta-ír nyelveket és a kelta-ír történelmet tanulmányozta.

ENGELS PUBLICISZTIKAI ÉS PÁRTTEVÉKENYSÉGE
1859 ÉS 1870 KÖZÖTT (AZ OLASZORSZÁGI HÁBORÚTÓL
A NÉMET-FRANCIA HÁBORÚIG)

A demokratikus és nemzeti mozgalomnak az 50-es évek végén kezdődő feléledése számos európai országban, a munkásmozgalom fellendülése Nyugat-Európában, a jobbágyrendszer megszüntetésének napirendre tűzése Oroszországban — mind-

ezek az események visszavitték Engelst az aktív pártharchoz és arra készítették, hogy, ha szűk keretek között és rövid időre is (mert fő feladata továbbra is Marx anyagi helyzetének biztosítása volt), újra a politikai küzdőterre lépjen.

A fordulópont ebben a tekintetben 1859 volt, az olaszországi háború esztendeje, amikor nemcsak Olaszország, hanem Németország egyesítésének kérdése is előtérbe lépett és széles forradalmi távlatokat nyitott. Marx ebben az évben kiadta „A politikai gazdaságtan bírálatahoz” című könyvét, a nyár folyamán pedig a „Das Volk” című londoni hetilapot szerkesztette. A lapban Engelsnek több cikke jelent meg az olaszországi háborúról és egy befejezetlenül maradt recenziója Marx könyvéről. Ebben a recenziójában megállapítja, hogy az elmúlt években, a lélekzetvételi szünet éveiben a legfontosabb pártfeladat egy új, materialista történelemfelfogás kialakítása volt. Marx könyvét, mint a párt művét, mint „első gyümölcsét” azoknak a tanulmányoknak, amelyeket „a német proletár párt”, „a mi pártunk” a reakció éveiben folytatott, amikor „külföldről Németországra hatást gyakorolni mindinkább lehetetlenné vált”³⁰, Engels szembeállítja a kispolgári demokrácia ténykedésével, amely ugyan ebben az időben csupán az emigránsok marakodásával és botrányaival foglalkoztatta a közvéleményt.

Két névtelenül megjelent brosrájában — „A Po és a Rajna” (1859 február) és „Savoya, Nizza és

a Rajna” (1860 március) — Engels kifejtette a „proletár párt” állásfoglalását az olaszországi háború által felvetett nemzeti kérdésekben. Az első brosúrában kimutatta, hogy Németországnak stratégiai szempontból nincs szüksége az olasz tartományokra, de követelte e katonai pozíciók megtartását III. Napoleonnal szemben, aki az orosz cárral együtt az egész európai reakció fő támasza. Engels behozta, hogy Olaszország a reakciós bonapartizmus sakktábláján csupán egy volt a többi báb között. A „bonapartista piemonti-orosz összeesküvéssel” szemben Engels az olasz és a német nemzeti kérdésnek forradalmi úton: a forradalmi Németország és a forradalmi Olaszország szövetsége útján való megoldásáért küzdött. Engels, aki széleskörű népi mozgalomra, a háború következtében lehetségessé váló népi forradalomra orientálódott, teljes egyetértésben Marx-szal és ellentétben Bonaparte-nak a kispolgári demokrácia táborában levő tudatos és öntudatlan ügynökeivel, így Lassalle-lal is, Poroszország azonnali beavatkozását követelte III. Napoleon ellen. Ezt az álláspontot — melynek éle főképpen az orosz cárizmus ellen irányult — képviselte Engels második, a háború befejezése után írt brosúrájában is, amikor már teljesen beigazolódott a bonapartista politikára vonatkozó elemzése. Forradalmi háborút a fenyegető francia-orosz szövetség ellen — ez volt a „proletár párt” jelszava. A megmozduló orosz jobbágyparasztok ebben a háborúban a német és az európai demo-

krácia szövetségesei lesznek. Engels itt síkraszáll „Németország nemzeti felszabadításáért minden lehetséges és elkerülhetetlen háborúk legforradalmibbja, az Oroszország elleni háború útján, szövetségben az orosz jobbággyokkal”³¹.

A német munkásmozgalom problémái 1865-ben arra készítették Engelst, hogy ismét a nyilvánosság elé lépjen. Lassalle, halála után pedig utódai hatalmukba kerítették a 60-as években „úgy-szólván magától keletkezett” német munkásmozgalmat. Az ellenük folytatott küzdelemben Marx mellett kiemelkedő szerep jutott Engelsnek, aki számtalan levélben tárgyalta meg barátjával a német munkásmozgalom kérdéseit. Engelsnek ez a szerepe egyrészt a Wilhelm Liebknechthez, a „marxi pártnak” akkortájt szinte egyetlen, bár nem teljesen következetes „megbizottjához” intézett levélbeli útmutatásaiban jutott kifejezésre, másrészt publicisztikai munkákban, amelyeknek egy része már neve alatt jelent meg. Marx-szal együtt nyílt levelet írt Schweitzer „Socialdemokrat” című lapja ellen, melyben hadat üzennek a bonapartista-államszocialista lassallizmusnak, s a „porosz királyi kormányssocializmusnak”, majd pedig „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt” című brosúrájában (1865 március) Engels kifejtette a német munkáspárt forradalmi politikájának taktikai irányvonalait. Ez a brosúra, az I. Internacionále „Alapító Üzenet”-ével és Szervezeti Szabályzatával együtt taktikai platformul szolgált a Liebknecht és Bebel által a lassalle-i

„Általános Német Munkásegylet” elleni harc során megszervezett „Németország Szociáldemokrata Munkáspártja” előkészítéséhez, majd (1868—1869) megalapításához. Engels ebben a brosúrában ragyogóan, jóllehet a cenzúra miatt mérsékelt formában, alkalmazta a „Kommunista Kiáltvány” taktikai alapelveit az akkori konkrét németországi helyzetre. Megjelölte a valóban önálló, forradalmi munkáspárt megteremtésének egyetlen helyes, egyetlen forradalmi útját. A forradalmi munkáspártot Németországban csakis a demokráciáért vívott elszánt harcban lehetett megteremteni, azaz harcban mindenekelőtt Bismarcknak a proletariátussal szemben bonapartista módszereket alkalmazó, reakciós kormánya és az ellenzéki burzsoázia gyávasága és felemás mivolta ellen. A burzsoádemokratikus követelésekért (általános választójog, sajtószabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság stb.) a munkáspártnak még akkor is sikra kell szállni, ha a burzsoázia a proletariátustól való félelmében a reakcióval szövetezik és cserbenhagyja saját követeléseit.

Engels leleplezi a lassallisták helytelen, áruló taktikáját, akik egy agrárországban a munkások nevében csupán a burzsoázia ellen vívtak harcot, a nagybirtokosokat pedig kímélték. Engels jól tudta, hogy Németországban az elkövetkező forradalom első szakaszában csak polgári jellegű forradalom lehet; de a lassallistákkal ellentétben harcba hívta a proletariátust ezért a polgári forradalomért, hogy ez az egyetlen „természeténél

fogva bátor osztály, az az osztály, amely semmit sem veszíthet, és mindent megnyerhet”³², ezt szocialista forradalommal változtathassa. A harc a demokráciáért — az önálló munkáspártért vívott harcot jelentette, harcot annak előfeltételeiért, hogy a proletariátus „a következő forradalmi roham idején”³³ önállóan léphessen fel.

Lassalle és a lassallizmus ellen irányult a „Tőke” első kötetről írt, tízegynéhány névtelenül megjelent recenzió, a politikai éle is, amelyeket Engels 1867—1868-ban barátai és ismerősei segítségével különböző polgári folyóiratokban helyezett el, hogy megtörje a polgári sajtónak Marx nagy műve ellen irányuló „conspiration de silence”-át [az agyonhallgatásra irányuló összeesküvését].

Engels mint az 1859—60-as években, úgy 1866—70 között, vagyis Bismarck végleges győzelme előtt is a demokratikus, forradalmi megoldás mellett tört lándzsát a német egység kérdésében, s ezzel kapcsolatban igen gyakran kellett harcolnia Liebknecht hibái és elhajlásai (ausztrófil nézetei, partikularizmusa, a baloldali demokraták kritikátlan támogatása stb.) ellen. Engelsnek 1870 februárjában „A német parasztháború” új kiadásához írt előszava iskolapéldája a két fronton vívott harcnak. Engels itt egyrészt — Liebknecht okulására — hangsúlyozza, hogy csak a proletariátus hivatott és alkalmas a demokráciáért folyó harc vezetésére, másrészt — a lassallistákkal szemben — hangsúlyozza, hogy a proletár párt legfontosabb feladata, hogy, először a demokratikus forradalom

„egyetlen komoly ellensége”, a porosz kormány ellen irányítsa a főtűzet és, másodsor, hogy fokozza az agitációt a falun, azért hogy maga mellé állítsa a mezőgazdasági napszámosokat és a kisparasztoakat, a forradalmi proletariátus e legfontosabb tartalékát.

1864 végétől Engels, bár még Manchesterben lakott és nem vett részt közvetlenül az I. Internacionále vezetésében, Marx által tájékozódott az Internacionále Főtanácsának minden fontosabb ügyéről és sokszor adott Marxnak értékes tanácsokat. Marx kérésére 1866-ban három cikket írt a Főtanács londoni sajtószerve, a „Commonwealth” számára a lengyel kérdéstről („What have the working classes to do with Poland?” [Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?]), amelyekben síkraszáll Marx álláspontjáért a proudhonistákkal és a Főtanács más tagjaival szemben, akik hevesen szembehelyezkedtek Marxnak azzal a követelésével, hogy harcolni kell Lengyelország függetlenségéért. Engels ezekben a cikkekben „hangsúlyozza, hogy a proletariátusnak feltétlenül el kell ismernie a jelentős, nagy európai nemzetek politikai függetlenségét és «önrendelkezését», s ugyanakkor megállapítja, hogy a «nemzetiségi elv» (különösen ami annak bonapartista alkalmazását illeti) értelmetlenség”, s bebizonyítja, hogy „a bonapartizmus is, a cárizmus is *saját* érdekében, az európai demokrácia *ellen* használja fel a kis-nemzeti mozgalmakat”³⁴.

ENGELS LONDONBA KÖLTÖZIK.
A NÉMET-FRANCIA HÁBORÚ ÉS A KOMMÚN.
AZ I. INTERNACIONÁLE

1869 dereka táján Engels „egyiptomi fogsága” végre végetért; cégtársától egy tekintélyes összeget kapott a társtulajdonosi jogokról való lemondásért és kivált a cégből. Egy Ostende-ban és a Rajna-tartományban tett rövid utazás után Engels újult erővel beleveti magát a tudományos, irodalmi és politikai munkába. Mindenekelőtt az ír kérdéssel foglalkozott nagy buzgalommal; történelmileg is be akarta bizonyítani annak a Marx-szal együtt felállított tételének helyességét, hogy az Irország felett gyakorolt angol uralom az angol földbirtokos arisztokrácia és az angol burzsoázia egyik fő védőbástyája, s hogy Irország nemzeti felszabadítása ennél fogva előfeltétele az angol proletariátus forradalmasításának. A nyáron (1870 július) kitört német-francia háború azonban megakadályozta Engelst tanulmányai eredményeinek kifejtésében. Minden figyelmét a háborúra és azokra a bonyolult politikai problémákra összpontosította, amelyek elé ez a háború az európai és főleg a német proletariátust állította. A „Pall Mall Gazette” című londoni ujság a hadműveletek kezdetétől fogva közölte Engels ragyogó, nagy feltűnést keltő katonai szemléit. Része volt a Marx és az Internacionále Főtanácsa által a háború alatt kiadott stratégiai és taktikai jelszavak kidolgozásában, és megfogalmazta Marx számára (1870

augusztus 15-én) „az irányelveket, hogy milyen magatartást tanúsítsanak a német munkások”, ezeket az irányelveket azután Marx kiegészítette és kifejtette, s azok lényegesen kihatottak a német szocialista munkások háború alatti állásfoglalására. A Főtanácsnak 1870 szeptember 9-én, már a sedani csata után, a háborúról nyilvánosságra hozott második Üzenete számára Marx javaslatára Engels írta azt a részt, amely bebizonyítja, hogy Németországnak katonai-stratégiai szempontból sem érdeke Elzász-Lotaringia annektálása.

Abban a kérdésben, hogy milyen álláspontot foglaljon el a francia proletariátus a nemzeti védelem kormányával szemben, Engels az Internacionále Főtanácsában (nyomban Londonba költözése után, 1870 szeptember 20-án kooptálták a Főtanács tagjává) a francia tagokkal folytatott eszmecsere-kben Marxhoz hasonlóan azt a nézetet képviselte, hogy a leghelyesebb taktika: felhasználni a demokratikus szabadságjogokat a proletár párt helyreállítására és megszervezésére, a békekötést pedig átengedni a polgári radikális kormánynak, hogy azután, kedvezőbb feltételek mellett, erélyesebb és lehetőleg döntő harcot lehessen indítani a szégyenletes béke folytán hitelét veszített kormány ellen. Minthogy Sedan után és Bonaparte bukása után a háború Németország részéről dinasztikus rablőháború volt, a háborúnak ebben a második szakaszában Engels minden erejéből támogatta a franciák nemzeti védelmének ügyét, ugyanakkor azonban óva intette az Internacionále francia

tagjait attól, hogy a sovinizmus lejtőjére csússzanak.

Engels tevékeny részt vett a Főtanács által szervezett kampányban, melynek célja az volt, hogy Anglia a legsürgősebben elismerje a francia köztársaságot. A „Pall Mall Gazette” hasábjain megjelent cikkeiben népszerűsítette a franciák nemzeti ellenállását; a katonai helyzet elemzése során rámutatott a francia védelmi háborúra nézve kedvező mozzanatokra, s egyúttal leleplezte Trochu tábornokot, mint Párizs védelmének szétzüllesztőjét, aki jobban fél a párizsi munkásnegyedektől, mint a poroszoktól, és a proletariátus mozgalmától való félelmében minden erélyes hadműveletet szabotál. A téli hadjárat idején Engels, a nemzeti védelem francia kormányának Lafargue közvetítésével anyagot küldött, melyet Marx Johannes Miquel befolyásos német nemzeti liberális politikus-tól kapott, aki fiatalkorában tagja volt a Kommunista Szövetségének. Ez az anyag a porosz hadsereg siralmas állapotáról és élelmezési nehézségeiről szóló hivatalos adatokat és részletes leírásokat tartalmazott, amelyekhez Engels a poroszok elleni védelmi háború erélyes folytatására vonatkozó terveket és tanácsokat mellékelte.

Ebben az időben Engels már tevékenyen részt vett az Internacionále munkájában és — mindenkor szorosan együttműködve Marx-szal — egyik irányítója volt a Főtanácsnak. 1871-től kezdve Belgium és Spanyolország, nemsokára pedig Olaszország, Portugália és Dánia ügyeivel megbízott

levelező titkár volt. A Párizsi Kommún alatt Engels tájékoztatta a Főtanácsot a párizsi katonai helyzetről. Engels — Marxhoz hasonlóan — a Párizsi Kommúnban, abban a tényben, hogy a világ proletárai szolidaritást vállaltak ezzel a proletárforradalommal, a proletariátus diktatúrájának megteremtésére irányuló első kísérlettel, az Internacionále hatalmas eredményét látta. Ugyanakkor azonban azt is felismerte, hogy a Kommún bukása, amely egybeesett a nagy polgári-demokratikus mozgalmak és átalakulások egész sorának lezárulásával, új történelmi korszakot nyitott meg, amely a többé-kevésbé szilárd polgári-demokratikus rendszerrel bíró országokban azt a feladatot írja elő, hogy kihasználva a polgári törvényesség nyújtotta összes lehetőségeket, ügyesen egyesítve a legális és az illegális agitációt, önálló munkásmegpártokat kell létrehozni, amelyek, a gazdasági és a politikai harcot összekapcsolva — a viszonylagos politikai szélségek időszakaiban is — a forradalmi szocializmus szellemében nevelik a proletariátust.

A Kommún bukása után az új történelmi helyzetben Engels harca az első években mindenekelőtt azon áramlatok ellen irányult, amelyek — forradalmi frázisok burkában vagy anélkül — a politikai harctól való tartózkodást propagálták a proletariátus soraiban, elsősorban a bakunizmus ellen, amely valamennyi szektás, Marx előtti utópista irányzat és mozgalom központja lett és már a Kommún előtt is, de még inkább utána,

objektíven reakciós szerepet töltött be. Mint öt nemzeti szekció levelező titkára, Engels a londoni konferencián, 1871 szeptemberében, és a hágai kongresszuson (1872 szeptemberében) rendkívül sokoldalú és energikus tevékenységet fejtett ki annak megakadályozására, hogy a bakunisták a saját érdekükben használják fel az Internacionále tekintélyét és szervezetét, és azért, hogy — tekintettel a velük való elkerülhetetlen, közeli szakításra — leleplezze őket mint szakadárokat és frakciózókat. Nagy részében Engels írta azt a hágai kongresszus után a Főtanács által Bakunin kizárásával kapcsolatban beszámolóként és felvilágosításként kiadott „A Szocialista Demokrácia Szövetsége és a Nemzetközi Munkásszövetség” című terjedelmes brosrát, amely leleplezi Bakunin és a bakunisták puccsista és szektás intrikáit.

A hágai kongresszus után Marx és Engels megállapodtak abban, hogy munkaterületüket tervszerűen megosztják. Engelsnek jutott a feladat, hogy az időszakai sajtóban az ellenséges irányzatok képviselői ellen folytatott harcban megvédelmezze közös elméleti és politikai-taktikai nézeteiket, s jelentős mértékben rá hárult kiterjedt nemzetközi levelezésük lebonyolítása is, hogy ezzel biztosítsa Marx számára főművének, a „Tőké”-nek megírásához szükséges nyugalmat. A következő kétéves esztendőben Engels mindent elkövet, hogy támogassa az európai országokban a Főtanácshoz hű maradt kisszámú elemeket, erősítse kapcsolataikat a Főtanáccsal, amely Amerikába tette át székhelyét.

helyét. Engels, aki minden folyó kérdést és utasítást illetően tanácskozott Marx-szal, temérdek levelet írt, számtalan dokumentumot és újságcikket küldött szét Olaszországba, Spanyolországba, Portugáliába, Belgiumba és Dániába; az eisenachiak lapjába, a „Volksstaat”-ba 1872—76 között írt számos kisebb-nagyobb cikkében leplezte a bakunisták szektás ténykedését a latin országokban, és szinte az egyetlen volt a korábbi Főtanács tagjai közül, aki elég rendszeresen küldött jelentéseket a newyorki Főtanácsnak. Az I. Internacionálénak 1876-ban bekövetkezett formális feloszlata után Engels továbbra is fenntartotta a kapcsolatot a különböző országok egyes szocialistáival és munkásszervezeteivel és előmozdította a marxizmus legfontosabb elméleti és politikai alapelveit elismerő önálló munkáspártok alakítását.

De Marx és Engels figyelmét a német-francia háború óta főképpen annak az országnak munkásmozgalma kötötte le, amely 1870—1871 után a nemzetközi munkásmozgalom középpontjává lett — Németországgé. A német munkásmozgalom vezetőivel, Liebknechttel, Bebellel és másokkal, Engels a legszorosabb kapcsolatban volt; publicisztikai munkásságát elsősorban a német munkásmozgalom harcának és problémáinak szentelte. Tekintettel a nemzetközi front eme szakaszának egyre növekvő fontosságára, Engels vezető szerepe a német szociáldemokráciában igen nagy jelentőségű volt valamennyi ország munkásmozgalma számára,

a tudományos szocializmus alapelveinek nemzetközi méretekben való elterjesztéséért folyó harc szempontjából.

ENGELS ÉS A NÉMET MUNKÁSMOZGALOM
A 70-ES ÉVEKBEN (A KOMMŰN UTÁN, MARX
HALÁLÁIG)

Minél nagyobb befolyást tudott gyakorolni Engels útmutatásaival, tanácsaival és publicisztikai munkásságával a hozzá és Marxhoz legközelebb álló pártnak — „Németország Szociáldemokrata Munkáspártjának” (az úgynevezett „eisenachi” pártnak) — tevékenységére, annál erélyesebben küzdött e párt gyengéi és hibái ellen. Liebknecht-hez, Bebelhez és másokhoz intézett leveleiben nemcsak a lassallisták reformista pártja ellen követelte a legkíméletlenebb harcot, hanem a lassalista jelszavaknak magukban az „eisenachiak” soraiban mutatkozó hatása ellen is, a párton belüli kispolgári szocialista áramlatok ellen, az utópizmus maradványai vagy az utópizmusba való visszaesések ellen. A vezetőknek a lassallizmus, utópizmus és reformizmus iránt tanúsított békülékenysége ellen egy pillanatra sem szüntette meg a harcot.

Engels a „Volksstaat”-ban, az eisenachiak központi lapjában megjelent és többnyire brosúraformában is terjesztett számos cikkében, valamint levélbeli útmutatásaiban és kritikái megjegyzései-

ben mindig két fronton harcolt. Főleg a bakunisták és a blanquisták ellen irányult az „Emigrációs irodalom” gyűjtőcímmel megjelent nagy cikksorozata, amelyből legfontosabbak a következők: „A bakunisták munkában” (1873), „Egy lengyel proklamáció” (1874), „A Kommün blanquista emigránsainak programja” (1875), „Az oroszországi társadalmi viszonyokról” (1875). Másrészt „A lakáskérdésről” írt cikkeivel (1872–1873) végetvetett azoknak a kísérleteknek, amelyekkel a proudhonista szocializmust akarták a párt-sajtóba becsempészni, és egyúttal megsemmisítő bírálatot mondott a filantróp-reformista, a proudhonzizmussal lényegileg rokon burzsoá-szocializmusról. Ezeknek a cikkeknek, valamint számos más vitairatának pozitív részében Engels az aktuális események és problémák példáján a marxizmus elméleti és taktikai alapelveit propagálta. Népszerűsítette Marxnak a „Tőké”-ben kifejtett gazdasági tanait; újra meg újra rámutatott arra, hogy a „Kommunista Kiáltvány” a párt irányító elméleti és taktikai programja, s fáradhatatlanul propagálta a proletariátus diktatúrájának eszméjét, mint a proletariátus harcának általa és Marx által „számtalanszor megjelölt» legközelebbi célját», amelynek «első feltétele» az osztálypolitika, a proletariátusnak önálló politikai párttá szervezése”.

A blanquisták „baloldali” hibái ellen folytatott polémiában — mely a kommunistáknak a kompromisszumok kérdésében elfoglalt álláspontjáról folyt — Engels azt a később Lenin által olyan

gyakran és erősen hangsúlyozott alapelvet vallotta, hogy nem arról van szó, hogy elvetünk kivétel nélkül minden kompromisszumot, melyet a körülmények diktálnak, hanem arról, hogy minden közbülső szakaszban, minden kompromisszumnál tisztán lássuk a valóban forradalmi végcél, kitartsunk mellette és törekedjünk megvalósítására. A bakunistákkal szemben kifejti azt az alapelvet, amelyet később Lenin a mensevikekkel vívott harcban alkalmaz — hogy tudniillik a proletariátusra a demokratikus forradalomban is az a kötelesség hárul, hogy ne csupán az „alulról jövő”, hanem a „felülről jövő” akcióra is törekedjék, vagyis a hatalomnak a forradalmi osztály által való megszerzésére. Nagy mértékben Engels tanácsainak tulajdonítható az is, hogy ebben az időben észrevehetően erősödött az eisenachiak agitációja a falun, a kisparasztok és földmunkások között. A nemzetközi politika kérdéseivel kapcsolatban Engels szüntelenül hangsúlyozta, hogy Elzász-Lotaringia annexiója után lényegesen megnőtt az orosz cárizmus nemzetközi súlya. A cárizmus maradt továbbra is az európai reakció mentővára és bástyája. Ezért Engels, ellentétben a Lengyelországgal szemben követett hivatalos politikával, követelte Németország munkáspártjának szövetségét a lengyel forradalmi néptömegekkel, a forradalmi demokráciának azon elve alapján, hogy „nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom”³⁵.

Engels ebből az időből származó valamennyi

publicisztikai munkájában és különösen a „Német parasztháború” új kiadásához 1874 július 1-én kelt előszavában hangsúlyozza az elméleti harc fontosságát, a proletariátus politikai és gazdasági harca mellett és ezzel a legszorosabb összefüggésben. A marxizmusnak ez a tanítása a munkásosztály harcának három formájáról a későbbiek során a II. Internacionáléban feledésbe ment, és csak Lenin és a bolsevikok élesztették fel.

Ebben az időszakban az eisenachiak és a lassallisták legfontosabb gyakorlati politikai ellentéte — a német egység kérdésében folyó vita — tárgyatlanává vált, s a lassallista munkások szintén elkeseredett harcot vívtak a kormány és a kapitalisták ellen. Ezek a körülmények arra indították Engelst és Marxot, hogy ne ellenezzék továbbra is elvileg az eisenachi pártnak a lassallisták pártjával való egyesülését, feltéve, hogy az utóbbiak lemondanak szektás jelszavaikról. Mindamelletts Engels Marx-szal együtt a leghatározottabban óvta az eisenachiak vezetőit attól, hogy elhamarkodják a döntést ebben a kérdésben, és azt ajánlotta nekik, hogy a lassallista vezetők elszigetelésének és tömegeik megnyerésének taktikáját kövessék. Engels keményen elítélte az eisenachi vezetőknek, elsősorban Liebknechtnek az 1875-ös gothai pártkongresszuson elkövetett durva elvi és taktikai hibáit és úgy vélekedett, hogy az ott létrehozott egyesülés „rothadt talajon” történt és „magában hordozza a szakadás csíráját”³⁶.

A 70-es évek végén Engels arra készítette a pár-

tot, hogy elutasító álláspontra helyezkedjen a bismarcki államszocializmussal szemben, jóllehet egyes vezetőiben megvolt a hajlandóság ennek támogatására. Ha az egyesült pártban elég gyenge volt is a „specifikusan lassalle-i” tradíciók befolyása, az eklektikus gothai program, amint azt Marx és Engels előre látták, mégis elősegítette a kispolgári szocializmus minden lehetséges új válfajának, új opportunistá áramlatoknak behatolását a pártba; ezeknek hordozói mindenekelőtt a pártba belépő diákok, intellektuelek és más kispolgári elemek voltak. Ez többek között megteremtette a talajt Dühring bizonyos fokú népszerűsége és a dühringizmus sok pártszervezetbe való behatolása számára; mi több, az e tanokért való lelkesedés a párt sok vezető személyiségét is megfertőzte, mint pl. Mostot, sőt Bebelt is, Dühring pedig „nyíltan hozzáfogott, hogy maga körül szektát alakítson, egy jövőendő külön pártnak a magját”³⁷.

Engels határozottan fellépett ez ellen a német és a nemzetközi munkásmozgalmat egyaránt fenyegető veszély ellen, egy hosszabb cikksorozatot tett közzé (1877—78), amely később, könyvalakban, a rövidített „Anti-Dühring” címmel vált közzismertté. Az „Anti-Dühring”-et Marx teljes egészében átnézte és egyik fejezetét Engels kérésére ő maga írta meg. Ez a könyv, mint a Marx és Engels által „képviselt dialektikus módszernek és kommunista világnézetnek ... összefüggő kifejtése”, rendkívüli módon elősegítette a marxizmus alapelveinek elterjedését, és, bár a dühringisták

ellenálltak, megsemmisítette a pártban a dühringizmust mint meghatározott elméleti irányt, ha nem is irtotta ki ezzel a legkülönbözőbb forrásokból táplálkozó opportunizmust.

Amikor a Bismarck-féle kivételes törvényt kibocsátották, a német párt sem szervezeti, sem ideológiai tekintetben nem volt felkészülve ilyen súlyos teherpróbára. Hogy a párt mégis leküzdötte az 1878—1879-es válságot, s a „fejetlenség éve” után határozott fordulatot tett balra és lényegében helyes álláspontot foglalt el, azt mindenekelőtt az osztálytudatos munkástömegek forradalmi ösztönének, de egyúttal annak a Marx és Engels által két fronton vívott kíméletlen, „ádáz” (Lenin) harcnak köszönhette, amelyben a főtüzet a jobboldali opportunizmus ellen és az ellen a békülékenység ellen irányították, melyet a pártvezetés — Wilhelm Liebknecht, Bebel és mások személyében — az opportunizmus iránt tanusított. 1879 szeptemberében Engels a maga és Marx nevében megírta a nagyfontosságú „Körlevelet”, amelyben a pártvezetőségtől ultimátum formájában a következőket követelték: a jobboldaliak minden olyan kísérletének egyértelmű elutasítását, amely a német szociáldemokráciát kispolgári refompárttá akarja változtatni, szakítást a „zürichi hármascillagzattal” — Höchberggel, Schrammal és Bernsteinnel — mint a proletár párttól idegen elemekkel, és egy külföldön megjelenő, a forradalmi osztályharc szellemében szerkesztett illegális pártlap kiadását. Engels ezen kívül még számos levelet

intézett a német szociáldemokrácia vezetőihez, hogy a valóban forradalmi útra vezesse őket. Engels hosszú ideig, még a wieneni pártkongresszus (1880 augusztus) és (ugyanebben az évben) Bebel és Bernstein londoni „kanossza-járása” után is nagyon tartózkodó álláspontot foglalt el a „Szociáldemokrat”-tal, a zürichi illegális pártlappal szemben. Csak 1882-ben kezdett benne közreműködni, bár már 1881 elejétől sok útmutatást adott Eduard Bernsteinnek, a lap szerkesztőjének, és rábírta ezt az egykori dühringistát és filantróp szocialistát, hogy a lapot forradalmi szellemben vezesse.

ENGELS ÉS A NÉMETORSZÁGON KIVÜLI
MUNKÁSMOZGALOM AZ I. INTERNACIONÁLE
SZÉTESÉSE UTÁN, MARX HALÁLÁIG

A 70-es évek derekán Engels — s ugyanúgy Marx — kapcsolatai Németországtól eltekintve a többi ország munkásmozgalmával erősen meg lazultak, de már a 70-es évek végén ismét meg élénkültek. Engels 1877-ben a newyorki „Labour Standard”-be, a Working Men’s Party of the USA sajtószervébe cikksorozatot írt „Az európai munkásmozgalomról”, melyben valamennyi európai ország munkásmozgalmának konkrét elemzése alapján megvilágította az amerikai munkások előtt a marxizmus talaján kidolgozott „német” taktika előnyeit. 1881-ben a londoni „Labour Standard” című munkáslap ugyancsak rendelkezésére bocsá-

totta hasábjait Engelsnek, aki itt egy vezércikk-sorozatban, „a chartista mozgalom hagyományai-ból kiindulva” kíméletlenül feltárta az angol tőkésosztály gazdaságilag felesleges voltát és reakciós szerepét, a „tisztá” trade-unionizmus korlátozottságát, és bebizonyította egy a polgári pártoktól független, önálló munkáspárt alapításának szükségességét. Marxhoz hasonlóan Engelsnek is vezető szerepe volt a francia munkáspárt megalapításában (1879—1880), melynek tevékenységét a következő években állandóan befolyásolta, fellépve egyrészt a posszibilisták reformizmusa, másrészt a guesdisták forradalmi frázisai és „túlzott, olykor romboló tettvágya” ellen. A marxizmusnak a francia nyelvű országokban, különösen pedig magában Franciaországban folytatott propagandája szempontjából óriási jelentősége volt „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” című brosrának, amelyet Engels állított össze az „Anti-Dühring” három fejezetéből, és amely Lafargue fordításában előbb a „Revue Socialiste”-ban, majd külön kiadvány formájában jelent meg (Párizs 1880). Ez a brosró, melyet nemsokára (1882) lengyel fordításban, 1883-ban német és a következő években olasz, orosz, dán, spanyol és holland nyelven is kiadtak, és amelynek befejező része a proletárforradalom korszakának elkerülhetetlen hajnalhasadását hirdeti, a tudományos kommunizmus egyik leghatásosabb propagandairása lett. Engels, hogy a német parasztok és mezőgazdasági munkások közötti agitációs és szervező munka

szükségességét hangsúlyozza és egyúttal propaganda-fegyvert kovácsoljon e munkához, a brosúra német kiadását „A mark” címmel külön függetlenül látta el, amely hamarosan önálló agitációs füzet formájában is megjelent. Ebben a parasztság feudális és tőkés kizsákmányolásának történelmi elemzése alapján bebizonyította, hogy a modern társadalomban a parasztság természetes szövetségese, egyedüli vezetője az igazi felszabadulásához vezető úton a harcoló városi proletariátus. A proletariátus segítségével érik majd el a parasztok felszabadulásukat, a szervezeteti nagyüzem kifejlesztése, mezőgazdasági gépek alkalmazása útján. Engels ebben a kis írásában hasznosította néhány eredményét Németország történelme területén éveken át végzett kutatásainak, amelyeket egy nagyobb műben szándékozott ismertetni.

Ugyanakkor nagy buzgalommal folytatta még 1873-ban megkezdett természettudományi tanulmányait, hogy a dialektikus materialista módszer természettudományos vonatkozásban is kidolgozza és konkretizálja. Az „Anti-Dühring” megírása, noha ebben a műben fentemlített tanulmányainak sok eredményét hasznosította, megszakította a „Természet dialektikája” címen tervbevetett nagy mű rendszeres kidolgozását. 1878 őszén Engels újból hozzáfogott ehhez a munkához, s több fejezetet meg is írt belőle a következő évek során. Még javában dolgozott ezen az átfogó művén, amikor Marx 1883 március 14-én bekövetkezett halála minden munkatervét halomra döntötte.

ENGELS, MINT MARX VÉGRENDELETÉNEK
IRODALMI VÉGREHAJTÓJA

Engelst, akit olyan barátság fűzött Marxhoz, amely mélységében és önfeláldozásában „az ókoriaknak az emberi barátságról szóló legmeghatóbb mondáit is felülmúlja” (Lenin)³⁸, Marx halála megrendítette, de nem törte meg. Klaszikus gyászbeszédében Engels úgy méltatta az elhunytat, mint „mindenekelőtt” forradalmi harcost, és mint a tudomány emberét.

Már a Marx halála és temetése alkalmából írt cikkeiben felvette Engels a harcot azok ellen, akik ennek a nagy embernek a halálát a maguk céljaira akarták kihasználni — az anarchisták (Most) és Loria, az olasz nyárspolgár és katedraszocialista ellen. Egyik ilyen cikkében Engels közölte, hogy Marx őt jelölte ki irodalmi végrendeletének végrehajtójául, reá bízta hagyatékát, mely a „Tőke” II. és III. kötetének kéziratát is magában foglalta. Tehát, mint már Marx életében annyiszor, félretette saját terveit és megkezdett tudományos munkáit („A természet dialektikája”, „Németország története”), hogy hozzáfogjon barátja befejezetlen, rendezetlen állapotban hátrahagyott hatalmas életművének kiadásához, amely a „Tőke” mellett magában foglalta Marxnak számos más eddig ismeretlen és hozzáférhetetlen munkáját is. Ebben az időben Engels csupán egyetlen nagyobb terjedelmű önálló tudományos művet tudott befejezni és kiadni: „A család, a magántulajdon és

az állam eredete" című, 1884-ben megjelent írását. S még ez is, mint írta, „voltaképpen Marx végrendeletének teljesítése” volt, akinek részletes kivonatait (Morganból) és kritikai megjegyzéseit Engels felhasználta. Ennek a műnek történelmi anyaggal alátámasztott és a marxista államelméletet rendkívül világosan kifejtő végkövetkeztetései az anarchisták ellen, de mindenekelőtt a polgári demokráciára és a demokratikus köztársaságra vonatkozó, a szocialisták között még nagyon elterjedt illúziók ellen irányultak. Engels rámutat arra, hogy a demokratikus köztársaság valójában csak abban az értelemben „a legfejlettebb államforma”, hogy csakis benne „vívhatja meg a proletariátus a burzsoázia elleni végső döntő harcát”³⁹.

Engels már a „Család . . . eredete” megjelenése előtt (1883 végén) sajtó alá rendezte a „Tőke” I. kötetének harmadik kiadását, melyet 1885-ben követett a II. kötet közzététele. Tíz esztendőbe telt még, amíg Engels az I. és a II. kötet újabb kiadása és az I. kötet angol fordításának megszerkesztése (1886) után elkészült a III. kötet. Emellett előkészítette Marx számos kisebb művének („A filozófia nyomora”, „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája”, „Marx a kölni esküdtek előtt”, „A Kommunista Párt kiáltványa”, „Bérmunka és tőke”, „Polgárháború Franciaországban” stb.) új kiadásait és különböző nyelvekre való fordítását. Marx irodalmi hagyatéka legfontosabb részeinek kiadásával Engels elévülhetetlen

érdemeket szerzett. Hatalmas energiával és önfeláldozóan teljesítette ezt a feladatot, s ezzel megmutatta, mekkora jelentőséget tulajdonított az osztályharc harmadik, elméleti frontjának. A „Tőke” III. kötetének szerkesztése (1894 végén) után Engels 1895 júliusában kiadta Marx „Osztályharcok Franciaországban” című művét. Nem sokkal később bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy végrehajtsa a „Tőke” IV. kötetének (az értéktöbbletelméletek története) és Marx korai írásainak tervbevolt kiadását.

ENGELS TAKTIKAI IRÁNYVONALA
A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOMBAN.
A KÉT FRONTON FOLYÓ HARC

A Marx halála utáni tizenkét esztendőben Engels Marxnak nemcsak tudományos végrendeletét hajtotta végre, hanem politikai téren is folytatta barátja munkáját. Az 1883–1895-ös évek a kapitalizmus imperializmus előtti „békés” korszakának éveit voltak. Ha a legtöbb országban a tömegszervezetekké nőtt munkáspártok mégis éppen ebben az időszakban az osztályharc és a marxizmus alapjára helyezkedtek, ez nem kis mértékben Engelsnek, Engels tudományos munkásságának, a marxi hagyaték feltárásában és a nemzetközi munkásmozgalom gyakorlati irányításában kifejtett tevékenységének érdeme. Amilyen mértékben nőtt és terjedt a munkásmozgalom nemzeti és

nemzetközi viszonylatban, úgy nőtt a száma azoknak a szocialistáknak és pártvezéreknek, akikkel Engels levélbeli vagy személyes kapcsolatban volt. Élete végéig egyre nőtt a szerepe a különböző országok szocialista és munkáspártjai közötti kapcsolat közvetítésében. Nemcsak összekötő láncszem volt, akinek „segítségét igénybe vették”, amint ő maga írja (a „Tőke” III. kötetének előszavában), és nem is csupán tanácsadója volt az egyes országok mértékadó pártvezéreinek, ahogy Kautsky és Bernstein a dolgot feltünteti.

Noha Engels formálisan egy nemzeti vagy nemzetközi munkásszervezetnek sem állt az élén, nemzetközi kapcsolatai, a proletártömegek között Marx és a saját írásainak elterjedésével növekvő tekintélye, gigantikus tudományos és politikai tevékenysége (a sajtó, levelezés és személyes érintkezés útján) biztosította számára annak a vezetőnek a szerepét, aki nemcsak helyes általános stratégiai és taktikai útmutatásokat adott, hanem a legnagyobb energiával és ha kellett, keménységgel harcolt útmutatásainak végrehajtásáért, aki gyakran fordult a tömegekhez a vezetők feje felett, aki értette a módját, hogy bizonyos pillanatokban a napi küzdelembe való közvetlen beavatkozásával irányt szabjon a párt tevékenységének.

Engels irányítása, „tanácsai, utalásai, korrek-túrái, fenyegetései és sürgetései”, amint Lenin mondja, „két vonalon” mozogtak. Azoknak az országoknak szocialistáit illetően, amelyekben

(mint pl. az Egyesült Államokban és Angliában) a munkások politikailag még csaknem egészen önállótlanként voltak és csaknem teljesen a burzsoázia uszályában vonszolódtak, Engels, teljesen Marx szellemében, fő feladatként ezt tűzte ki: csatlakozzanak a munkásmozgalomhoz, bármilyen formát öltött is, „*forrjanak össze a munkásmozgalommal, hogy politikailag felrázzák a proletariátust*” (Lenin)^{40a}, hogy mindenekelőtt létrejöjjön egy önálló politikai munkáspárt, még ha ideiglenesen nem marxista programmal is. A tartózkodás minden olyan munkástömegmozgalomtól, amelynek nincs tudományos szempontból hibátlan programja, ez, amint Engels rámutatott, szektásság, a marxizmusnak dogmává merevítése. Ezzel szemben azoknak az országoknak szocialistái elé, amelyekben a proletariátus jelentős tömegei már rég politikai önállóságuk tudatára ébredtek, ahol már voltak önálló proletár, lényegében szocialista pártok, mint pl. Németországban, Ausztriában, Franciaországban, Olaszországban — ezek elé Engels azt a közvetlen fő feladatot tűzte, hogy harcoljanak az opportunizmus, a reformizmus ellen, a parlamentáris elposványosítás, a nyárspolgári, kispolgári megalkuvás és a kispolgári-szocialista ideológiák és jelszavak ellen, harcoljanak a következően marxista állásfoglalásért, határozottan proletár-szocialista és tudományos kommunista irányvonaleért a gyakorlati politikában, a propagandamunkában, minden elméleti és programjellegű megnyilvánulásban.

Engels természetesen nem mechanikusan érvényesítette ezeket a taktikai irányvonalakat, hanem mindig megvizsgálta az egyik vonalról a másikra való áttérés lehetőségét. Az amerikai szocialistáktól nemcsak azt követelte, hogy csatlakozzanak minden, valóban proletár tömegmozgalomhoz, tekintet nélkül e tömegmozgalom tudománytalan elméleti alapjára és használhatatlan programtételeire, hanem azt is, hogy meg tudják mutatni a tömegeknek hibáik következményeit, és ezekből a hibákból elméleti következtetéseket tudjanak levonni. Engels, például, 1883-ban, sőt még 1886-ban is ellenezte Marx Henry George-ról írt megsemmisítő levelének közzétételét, de egy évvel később, 1887-ben, amikor Amerikában megkezdődött a szocialista mozgalom — igaz, hogy rövid ideig tartó — fellendülése, követelte a levél azonnali nyilvánosságra hozatalát. Ugyanígy Engels, aki a német szociáldemokráciában mindenekelőtt a reformizmus ellen harcolt, 1890-ben határozottan fellépett a félanarchista „Fiatalok” ellen.

Engels minden országban folytatta a két fronton vívott harcot. Az angol munkásmozgalomban a leghatározottabban küzdött Hyndman szektás, dogmatikus „marxizmusa” ellen. A „Szocialista Lígát” addig támogatta, amíg felül nem kerekedett benne az anarchista, antiparlamentáris irányzat. A legnagyobb megvetéssel kezeli Engels a fábiánusokat, akik „a liberalizmust itatják át szocializmussal”. Hozzá közelálló elvtársak — E. Aveling, Eleanor Marx-Aveling, F. Lessner és

mások — közvetítésével Engels a 80-as évek végén élénken résztvett a nem-szakképzett munkások mozgalmában (dokkmunkások sztrájkja, „Gas-workers and General Labour Union”). 1889-ben az említettek és mások útján ő kezdeményezte a nyolcórás munkaidőért folyó agitációt a szakszervezetekben; ugyancsak jelentős szerepe volt a május elsejei tüntetések megszervezésében is. 1892-ben és 1893-ban maga is megjelent a londoni májusi felvonulások alatt a nemzetközi tribünön. Az ő ösztönzésére jött létre a 90-es évek elején bizonyos közeledés a trade-unionok és a különböző szocialista csoportok és szervezetek között. A 80-as évek végén Engels támogatta a skót szocialistáknak önálló szocialista munkáspárt megteremtésére irányuló kísérleteit. Később segített megalapítani a „Független” Munkáspártot. Ennek a pártnak politikai taktikája („fölköttébb határozatlan” volta ellenére) és gyakorlati szervezete az első években haladás volt a liberális vagy tory munkáspolitikához és Hyndman meddő propagandájához képest. A „Független” Munkáspártban látta Engels „a valóban szocialista tömegpárt előfokát”^{40b}, s e tömegpárt elengedhetetlen előfeltételét Anglia ipari, kereskedelmi és gyarmati monopóliumának elkerülhetetlen elvesztésében látta.

Ami az amerikai szocialistákat illeti, Engels szüntelenül figyelmeztette őket országuknak a szocialista tudat kifejlődése szempontjából nem kedvező gazdasági és politikai sajátosságaira. Többször megismételte azt a tanácsát, hogy egye-

sítsék ideiglenes platform alapján egységes országos munkáspártba a különböző szocialista szervezeteiket és vegyenek tevékeny részt a szakszervezeti mozgalomban. Minden gazdasági harc, minden válság magában rejti azt a lehetőséget, hogy a szocializmus ügye számára új katonákat toborozzanak.

A francia munkásmozgalmat fenyegető fő veszélynek Engels a jobboldali oportunizmust látta és erélyesen támogatta Guesde és Lafargue pártját ellenfeleivel, a posszibilistákkal vívott harcában. Ugyanakkor azonban — mint már említettük — Guesde-nek egynémely már akkor megmutatózó szektás hibáját is bírálta: hajlamát a forradalmi frázisokra, „túlexaltáltságát”, az „egységes reakciós tömeg” jelszavát. Jelentős mértékben Engels érdeme, hogy a nyolcvanas évek második felében közeledés jött létre a Vaillant vezette blanquisták és a guesdisták között, az utóbbiak hegemoniája mellett. Engels a legnagyobb bizalmatlansággal szemlélte 1893-ban a Millerand—Jaurès féle „radikálszocialista csoport” felbukkanását a francia kamarában. Az együttműködést ezzel a csoporttal csak abban az esetben tartotta lehetségesnek, ha ezek az ujdonsült szocialisták teljesen a munkáspárt programjának alapjára helyezkednek, és ha az egyesült szocialista kamarai frakció vezetése továbbra is a guesdisták kezében marad. Engels „kolosszális” hibának tekintette, hogy Guesde bizonyos fokig támogatta Jaurès-nek a gabonakülkereskedelem állami monopolizálására

tett javaslatát. 1894 végén Engels kíméletlenül megbíráta a Nantes-ban elfogadott agrárprogramot, amelynek egyik pontja szerint „meg kell védeni a kisparaszti tulajdont a tőkés termelési mód okozta pusztulástól” s kiterjeszti ezt a védelmet a napszámosokat kizsákmányoló bér-
lőkre, azzal az indokolással, hogy e kizsákmányolásra „kényszeríti őket a reájuk is nehezedő kizsákmányolás”⁴¹ —, és általában jelentős engedményeket tesz a parasztság kistulajdonosi illúzióinak.

Engelsnek ezt a két fronton vívott szüntelen harcát tanulságosan illusztrálják azok az útmutatások is, amelyeket az olasz szocialistáknak adott 1894-ben, amikor úgy látszott, hogy Olaszországban forradalmi helyzet érlelődik. Engels óva intette az olasz szocialistákat a republikánus ellenzékkel való együttműködéstől, amíg ez főként parlamentáris keretek között harcol, de azt követelte a szocialistáktól, hogy csatlakozzanak az ellenzéki mozgalomhoz — tekintet nélkül polgáridemokratikus jellegére —, ha az valóban népi mozgalommá fejlődik, hogy a mozgalom a lehető legnagyobb méretűvé váljon és hogy a kivívott demokratikus jogok alapján azonnal felvegyék a harcot tegnapi szövetségeseik ellen⁴².

Szoros kapcsolatot tartott fenn Engels az osztrák szociáldemokráciával, különösen 1890-től kezdve. Élénk levelezésben és személyes összeköttetésben állt Viktor Adlerrel. Egyfelől erélyesen szembefordult az általános sztrájknak egyes „baloldali”

elemek által propagált, akkor időszerűtlen jelszavával, másfelől pedig a párt figyelmét állandóan és nyomatékosan felhívta arra, hogy ugyanakkor, amikor küzd a választójogért és általában a demokratikus szabadságjogok kiszélesítéséért, nem szabad parlamenti illúziókat táplálnia. Engels szükségesnek tartotta, hogy az osztrák párt a harc folyamán, az elért nagyobb mozgási szabadság alapján magához ragadja mind a német demokratikus ellenzék, mind pedig a demokratikus nemzeti mozgalmak vezetését. Ismételten figyelmeztette az osztrák szociáldemokratákat arra, hogy azok az éles és sokoldalú ellentmondások, amelyek Ausztria uralkodó osztályainak táborában — mindenekelőtt az erős feudális maradványok és a nemzeti ellentétek következtében — fennállnak, nem gátló, hanem ellenkezőleg, kedvező mozzanatok az osztrák proletariátus forradalmi harca számára.

ENGELS ÉS A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA (1883—1895)

Engels az önálló politikai tömegpártok megteremtéséért, a különböző országok munkásmozgalmi forradalmi szárnyának hegemoniájáért vívott harcban mindenekelőtt a német munkásmozgalomra, a német szociáldemokráciára támaszkodott, amely ebben az időszakban, minden fogyatékossága ellenére is, a nemzetközi proletármozgalom élcsapata volt. Éppen ezért fordított Engels ilyen nagy

figyelmet erre a pártra, tevékenyen résztvett pártéletében és különösen nagy eréllyel küzdött a forradalmi marxizmus irányvonalának a pártban való érvényesítéséért. Állandó rendszeres levelezésben és személyes kapcsolatban volt a német párt számos vezetőjével (Bebellel, Liebknechttel, Bernsteinnel, Kautskyval, Singerrel, Auerral, Fischerrel és másokkal). Csaknem valamennyi önálló munkája német pártkiadóknál jelent meg először; sok cikket írt a német párt központi lapjaiba („Sozialdemokrat”, „Berliner Volksblatt”, „Vorwärts”, „Neue Zeit”).

Engels irányítása állandó, két fronton folyó harcból állt: egyfelől a jobboldal mint fő veszély ellen, a lassallizmus maradványai, a kispolgári filiszterség, a demokratikus illúziók, a parlamenti frakcióban erősen jelentkező reformista tendenciák ellen — másfelől a „baloldaliak” parlamentarizmusellenes, félanarchista tendenciái ellen. Politikailag Bebel állt a legközelebb Engelshez. Engels vezetésével és az ő konkrét útmutatásainak a segítségével tudta Bebel kidolgozni a proletár párt lényegében helyes parlamenti taktikáját, amely „egy arasznyira sem hátrál az ellenség előtt, a legkisebb lehetőséget sem szalasztja el, hogy akár csak kis javulást érjen el a munkások számára, s ugyanakkor elvi kérdésekben kérlelhetetlen és mindig a végéig megvalósítására törekszik . . .” (Lenin). Engels Bebelt tanácsokkal, útmutatásokkal és Bebel tulajdon opportunistá és megalkuvó magatartásának bírálataival segítette a párt kispolgári szárnya

ellen vívott harcában (a Vollmarral folytatott vita 1882-ben; a proletariátus diktatúrájának kérdése stb.). Különösen erős befolyást gyakorolt Engels a szocialistaellenes kivételes törvény idején a „Sozialdemokrat”, az illegális központi lap magatartására, mégpedig egyrészt saját cikkeivel, másrészt azokkal a kimerítő instrukciókkal és útmutatásokkal, melyeket E. Bernsteinnek, a lap szerkesztőjének, számtalan levélben, majd később személyes érintkezésben adott. Szinte szakadatlanul korholta Engels Liebknechtet a szocialista forradalom erőszak nélküli jellegéről táplált illúziói és ama hajlandósága miatt, hogy túlságosan nagy szerepet juttasson a pártban a kispolgári intellektueleknek, valamint az opportunistákkal való konfliktusokban tanúsított, csaknem mindig békülékeny magatartása miatt (például 1884–85-ben a gőzhajózási társaságok szubvencionálása fölötti szavazás kérdésében). Ebben is, éppúgy mint sok más hasonló konfliktusban, világosan megmutatkozik Engelsnek az opportunistákkal való szakításra irányuló törekvése. Fáradhatatlanul magyarázta a német szociáldemokrácia vezetőinek, hogy „az egység jó, amíg lehetséges, de vannak dolgok, amelyek fontosabbak az egységnél”⁴³. Nem ragaszkodott az azonnali szakításhoz, egyrészt mert kedvezőbbnek tartotta, ha az opportunisták a tömegek előtt lelepleződnek mint a szakítás provokálói, másrészt, mert a párt radikálisabb szárnya Bebel vezetésével visszaverte a jobboldaliak támadásait.

„A lakáskérdéshez” 1887-ben írt előszavában

Engels fellép a szocializmus „felhígításának” olyan formája ellen, amely „a modern szocializmus alapvető nézeteit és az összes termelőeszközök társadalmi tulajdonná változtatásának követelését jogosnak ismeri el ugyan, de kijelenti, hogy ennek megvalósítása csak egy távoli, gyakorlatilag beláthatatlan időpontban lehetséges”, s amelynek a szocializmus csak alkalom „a társadalmi kuruzslás minden fajtájára”⁴⁴. Ez a parlamenti frakció jobboldali többsége ellen irányult, amelynek „filiszteriségével” és „filiszteri jóindulatával” szemben Engels azt követelte, hogy használják fel a parlamenti tevékenységet — a választásokat éppen úgy, mint a parlament szószékéről mondott beszédek — elsősorban mint a forradalmasítás eszközt, „a munkásügyek megvilágosítására”, azzal a céllal, hogy „a munkások nagy tömegeit helyzetük tudatára” ébresszék „és ezzel egyengessék számukra a politikai hatalomhoz vezető utat”⁴⁵. Engels olyan szocialista javaslatok előterjesztését követelte a parlamenti frakciótól, amelyek elvben, lényegükönél fogva megvalósíthatók a kapitalista társadalomban, még ha a hatalmon levő kormány számára — a meglevő erőviszonyok mellett — elfogadhatatlanok is.

„A lakáskérdéshez” írt, említett előszavában és számos levélbeli instrukciójában Engels hangsúlyozottan fontosnak minősítette a falusi agitációt, amelynek számára a Németországban különleges körülmények folytán még mindig fejlődő paraszti háziipar különösen kedvező feltételeket

teremtett. Követelte a nagy mezőgazdasági termelőszövetkezetek gondolatának parlamenti és parlamenten kívüli agitáció útján való népszerűsítését, „mert a kommunista gazdaságba való átmenet során nagy mértékben kell alkalmaznunk a szövetkezeti termelést mint közbülső fokot”⁴⁶.

Engels hangsúlyozta a parasztság közötti agitáció jelentőségét a hadsereg forradalmasítása szempontjából is. Ezzel szemben határozottan fellépett a bajor szociáldemokrata vezetők durva opportunizmusa ellen, akik — élükön Vollmarral — 1894-ben olyan agitációt folytattak a parasztok között, amellyel a nagyparasztokat akarták megnyerni párttagoknak. Engels Vollmart vulgáris demokráciának, egy „közönséges néppárt” képviselőjének nevezte. Engels beavatkozásának köszönhető, hogy a német szociáldemokrácia 1894-es és 1895-ös pártkongresszusa Bebel vezetésével elvetette az opportunisták javaslatát.

HARC A PROLETARIÁTUS DIKTATÚRÁJÁNAK JELSZAVÁÉRT

A szocialistaellenes törvény hatályon kívül helyezése 1890-ben és az illegalitásról a legalitásra való áttérés — akárcsak annak idején a törvény kibocsátása — mély válságot idézett elő a pártban, előidézte a „baloldali”, de egyúttal a jobboldali opportunizmus megerősödését is. Engels határozottan szembefordult az úgynevezett „Fiatalok” fél-

anarchista, parlamentarizmusellenes frázisokkal dobálózó „diák- és irodalmárlázadásával”. De még nagyobb eréllyel harcolt az egyre világosabban kibontakozó jobboldali tendenciák: az erősödő demokratikus illúziók, az újraéledő lassallista hagyományok, a szocializmusba való békés beletartozást hirdető fecsegés ellen. Ezzel az opportunistáramlattal szemben, amely a pártajtó jelentős részében, különösen a parlamenti frakcióban úrrá lett, nem tanúsítottak kellő ellenállást még a pártvezetés legjobb elemei sem, maga Bebel sem, nem is szólva Liebknechtről, aki abban az időszakban a „mindenáron való” legalitás fő szószólója volt. Engels tekintélyének egész súlyával fellépett a legalista illúziók ellen és — még a pártvezetéssel való szakítást is kockáztatva — a legerélyesebben küzdött a proletariátus diktatúrájának jelszaváért. 1891 januárjában kiharcolta, hogy a gothai program marxista kritikáját közölje a pártnak Kautsky irányította elméleti folyóirata, a „Neue Zeit”. Engels nagyon jól tudta, hogy ez a dokumentum, a lassallizmus kíméletlen bírálatával és annak bizonyításával, hogy a szocialista társadalomhoz csakis a proletariátus diktatúráján át vezet az út, „bombaként” fog hatni a „szocialista hatalmasságokra”. És csakugyan a „Kritika” megjelenését a párt vezetői óriási felháborodással fogadták. A parlamenti frakció — Grillenberger személyében — sietett a birodalmi gyűlés szószékéről kijelenteni, hogy a párt elutasítja Marx nézeteit és ezeket a nézeteket, különösképpen a proletariátus diktatú-

rájára vonatkozó eszméit sohasem tette magáévá. A „Vorwärts”, a párt központi lapja, hivatalosan közölte, hogy e dokumentum nyilvánosságra hozatala a pártvezetőség tudta nélkül történt, a pártvezetőség ebbe sohasem egyezett volna bele, s ezt a nyilatkozatot Bebel külön saját nevében is megismételte. Engels ezekre a támadásokra ugyanez év márciusában újabb „bombával” válaszolt: új kiadásban jelentette meg Marx „Polgárháború Franciaországban” című művét, az „egeket ostromló” párizsi munkásoknak a proletárdiktatúra megteremtésére irányuló heroikus kísérlete e ragyogó, lángolóan megírt elméleti és történelmi igazolását. E kiadás előszavában Engels az opportunisták demokratikus illúzióival a marxi államelméletet állította szembe, amely szerint „az állam nem egyéb, mint arra való gépezet, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban semmivel sem kevésbbé, mint a monarchiában”⁴⁷. Előszavának végén Engels maró gúnnyal számol le a „szociáldemokrata filiszterekkel”, akiket újabban ismét „üdvös rettegés fog el e szó hallatára: a proletariátus diktatúrája”, és emlékezteti őket arra, hogy a Párizsi Kommün, amelyhez való hűségére a párt folytonosan esküdözik, és amelynek „mártírjait a munkásosztály nagy szívébe zárta”, nem volt egyéb, mint a proletariátus diktatúrája. Engelst több hónapon át bojkottálták a pártvezetőség tagjai, akikkel addig levelezésben állott. Mégis elérte, hogy a központi lap a párttagság tömegeinek nyomására,

akiknek „igen nagy örömet” szerzett a „Gothai programm kritikája”, hivatalosan elfogadni kényszerült a proletariátus diktatúrájának eszméjét — igaz, hogy csak mint védelmi eszközt a burzsoázia erőszakos államcsínyei ellen. Engels Kautskyhoz és Bebelhez — aki utólag elismerte a „Kritika” közzétételének helyességét — intézett leveleiben kíméletlen harcot követelt a lassallizmus maradványai ellen, és még ugyanazon esztendőben, 1891 júniusában, az erfurti programtervezet bírálatában ismét megtámadta a reformistákat és opportunistákat, kijelentette, hogy azok a „békülékenyek”, akik arról álmodoznak, hogy „a régi disznóság, üde-jámbor-vidám-szabad módon »belenő a szocialista társadalomba«”, az opportunizmus legveszélyesebb válfaját képviselik, és újólal kiadta a proletariátus diktatúrájának jelszavát, a tervezet fő hibáját pedig, amellet, hogy nem mondja ki a demokratikus köztársaságnak mint a proletariátus diktatúrájához vezető legközelebbi állomásnak követelését, éppen e jelszó hiányában látta.

E kampány fényénél, amelyet Engels 1891-ben a proletárdiktatúra, a „proletárforradalom alapvető tartalma” (Sztálin) eszméjének elismeréséért folytatott, különösen világosan megmutatkozik annak az opportunistá állításnak egész tarthatatlansága és hazugsága, amely szerint Engels élete utolsó évében „megokosodott” és a „mindenáron való törvényesség békességért rajongó híve” lett. Engelsnek 1895 március 6-án, vagyis néhány hónappal halála előtt, Marx „Osztályharcok Francia-

országban" c. művének új kiadásához írt bevezetése, Engels úgynevezett „politikai végrendelete”, amelyre revizionisták és „baloldaliak” egyaránt oly szívesen hivatkoznak, a leghalványabb okot sem adja arra a feltevésre (még abban a megkurított formájában sem, amelyben annak idején a német pártvezetőség közzétette), hogy Engels ebben a „mindenáron való törvényességet” hirdette. A pártvezetőség, ahogy 1891-ben Engelsnek a „szociáldemokrata filiszterhez” intézett felhívását a német filiszterhez szóló felhívásra változtatta, ugyanúgy most is bizonyos „változtatásokat” és kihagyásokat követelt Engelstől, azzal az indoklással, hogy különben a „Bevezetés” alkalmat adhatna a kormánynak arra, hogy újabb szocialista-ellenes kivételes törvényt (felforgatásellenes javaslat) fogadtasson el a birodalmi gyűléssel, s azt bizonygatta, hogy a „Bevezetés” a kívánt változtatások után is elég világos és félreérthetetlen. Engels, aki tudott a birodalmi kormány provokációs terveiről⁴⁸, ha nem is szívesen, engedett ennek a kívánságnak, beleegyezett bevezetése egyes helyeinek, nevezetesen azoknak a helyeknek megváltoztatásába, amelyek egészen leplezetlenül az „elkövetkező utcai harcokat”, a „nyílt támadás” elkerülhetetlenségét és a „döntő harc”-ra való felkészülés szükségességét hirdették, továbbá más helyek megváltoztatásába, ahol arról van szó, hogy az eljövendő forradalomban megváltozik a barikádharcok szerepe (amit az 1905-ös első orosz forradalom tapasztalatai teljes egészében igazoltak).

Magától értetődik, hogy ezeknek a helyeknek elhagyását „a Bevezetés megsínylette” (Engels Kautskyhoz 1895 március 25-én), ami megkönnyítette a marxizmus árulóinak e dokumentum opportunistá „értelmezését”. De amikor Liebknecht, a „Vorwärts”, a központi lap hasábjain az első kísérletet tette az ilyen értelmezésre és Engelst a „mindenáron való törvényesség” híveként tüntette fel azáltal, hogy a „Bevezetésnek” csupán a parlamenti tevékenység jelentőségét és a legális harci eszközök felhasználását hangsúlyozó részeit tette közzé, Engels a legerélyesebben tiltakozott ez ellen Kautskyhoz, Lafargue-hoz és másokhoz intézett leveleiben.

Valójában még abban a megcsonkított formában is, amelyben Engels akkor a „Bevezetés” közzétételét engedélyezte, világosan és félreérthetetlenül kifejezésre jutott taktikájának forradalmi vonala. Amikor Engels itt — éppen úgy, mint „A szocializmus Németországban” (1892)⁴⁹ című, három évvel korábban írt cikkében — síkraszáll amellett, hogy a „békés” alkotmányos fejlődés időszakában ki kell használni a burzsoá törvényességet, abból a tézisből indul ki, hogy a burzsoá törvényesség korszakát a nagy forradalmi harcok korszaka fogja felváltani, s e harcok lényegüknél fogva lerombolják majd az egész polgári jogrendet és végetvetnek az egész burzsoá törvényességnek. Formálisan azonban ezek a harcok a burzsoáziának azzal a kísérletével fognak kezdődni, hogy megszabaduljon a saját maga teremtette, de számára már elviselhetetlenné vált törvényességtől. Engels itt megismétli a már

1892-ben elhangzott felhívását: „Lőjenek önök először, burzsoá urak!”, világosan utalva arra, hogy a „lövöldözés”, vagyis a polgárháború, elkerülhetetlen. A proletariátus pártjának azonban nem szabad lemondania az előtte álló harcban arról az előnyről, hogy az ellenség fennakadt a saját törvényességének hálójában és maga kénytelen azt megsérteni, amikor „elsőnek lő”. A proletariátus számára „előnyösebb, ha a szavazócéduláról a polgárháborúra való átmenethez azt az időpontot használja ki, amikor maga a burzsoázia szegi meg a saját maga teremtette törvényességet”. Abban a percben, jelenti ki Engels a „Bevezetés” végén, ismét a polgárháborúra célozva, a törvényesség a proletariátust „sem köti többé”⁵⁰.

ENGELS ÉS A II. INTERNACIONÁLE MEGALAKULÁSA

Engels „politikai végrendeletéből” a legtisztábban kiviláglik következetes, az erőszakos proletárforradalomra építő stratégiai és taktikai irányvonala. Ugyanolyan világosan kitűnik e végrendeletből, hogy Engels az adott történelmi szakaszban, amikor nem volt közvetlenül forradalmi helyzet, a proletár szocialista pártok főfeladatát tömegszervezetek létrehozásában, a tömegeknek a gazdasági, politikai és ideológiai osztályharc talaján való megszervezésében, a kollektivizmus alapelveinek a lehető legszélesebbkörű elterjesztésében látta, abban, hogy a dolgozók meg legyenek

győződve a kapitalizmus elkerülhetetlen bukásáról, a termelési eszközök társadalmi kisajátításának szükségességéről. Az akkori történelmi helyzetnek, a német és a nemzetközi munkásmozgalom és a szocializmus állapotának és jellegének ez a kétség-telenül helyes megítélése nemcsak a német szociáldemokrácia taktikai kérdéseiben szabta meg Engels állásfoglalását, hanem egy új proletár Internacionále megteremtésének kérdésében is. Amikor az I. Internacionále felbomlott, Engels kimondotta azt a gondolatát, hogy az új Internacionále „kezdetből fogva kommunista lesz”⁵¹. A 80-as években Engels azon a nézeten volt, hogy „még nem érkezett el” az ideje egy új, „hivatalos, formailag is megszervezett Internacionále” megteremtésének, amely az I. Internacionálétól eltérően „többé már nem lehet propagandaszervezet, hanem csakis cselekvésre hivatott szervezet” és hogy nem szabad meggyengíteni az ilyen pompás harci eszközt azáltal, hogy viszonylag még békés időben, a forradalomnak már az előestéjén elhasználjuk és lejárátjuk”⁵². De amikor 1888 végén és 1889 elején a nyíltan oppor-tunista munkáspártok és frakciók előkészületeket tettek egy új Internacionále alapítására és az a veszély fenyegetett, hogy olyan új Internacionále jön létre, melyben a vezetőszerp a francia posz-szibilistáknak, a marxizmus esküdt ellenségeinek, a szocializmus árulóinak kezébe kerül, akik „az elvet eladják a burzsoáziának részletengedmények fejében, főleg pedig a vezéreknek biztosított jól-fizetett állásokért (a városi tanácsban, a munka-

börzén stb.)”⁵³, valamint az angol trade-unionisták és a Hyndman-szekta kezébe, — akkor Engels „fiatalos hévvel veti magát a harcha” (Lenin). Engels e veszély láttára azt a feladatot állítja előtérbe, hogy lehetőleg valamennyi munkáspártot és szervezetet — a marxizmus elveit elutasítókat is — egy nemzetközi szervezetbe tömörítse, amelyben a marxizmushoz legközelebb álló és a legfontosabb kérdésekben a tudományos szocializmus alapjára helyezkedő pártoké a vezetőszerp. Lázás tevékenységet fejt ki, hogy a német szociáldemokráciának, a francia munkáspártnak és különböző országok több kisebb pártjának és frakciójának hozzá legközelebb álló pártvezéreit egy posszibilistáellenes nemzetközi kongresszus egybehívására mozgósítsa. Vagy négy hónapon át folytatta ezt a harcot, levelezés útján és a sajtóban, s két brosúra is jelent meg az ő szerkesztésében. A kampány változó sikerrel folyt, de végeredményben győzelem koronázta; 1889 július 14-én, a posszibilisták nemzetközi kongresszusával egyidőben, Párizsban megkezdődött a „marxisták” (így nevezték a kongresszus szervezőit a polgári és a posszibilista sajtóban) összehasonlíthatatlanul tekintélyesebb és minden tekintetben sokkal nemzetközibb kongresszusa. Két évvel később sikerült — ismét a guesdisták és a német pártvezetőség tétlenségét és taktikai hibáit keményen bíráló Engels erélyes közbelépésének eredményeképpen — Brüsszelbe összehívni egy új kongresszust, amelyen a marxisták vitték a vezetőszerpet; a nyílt posszibilisták meg

sem jelentek, az angol álmarxisták pedig leplezték ellenzéki hangulatukat. A következő, 1893 augusztusában Zürichben tartott kongresszuson, amely az előző kettőtől eltérően már mint „szocialista munkáskongresszus” ülésezett, Engels személyesen résztvett mint vendég. A kongresszust berekesztő, viharos tapssal fogadott záróbeszédében, a kongresszus után Bécsben és Berlinben hatalmas, lelkes gyűléseken mondott beszédeiben, az új Internacionáléről írt leveleiben — mindenütt világosan kifejezésre jut az új Internacionále taktikai vonalát illetően elfoglalt álláspontja: az új Internacionále csakis a belső harc folyamán, a belső ellentétek leküzdése útján fejlődhet; a nemzetközi munkásmozgalom egyedüli forradalmi elméletét és gyakorlatát nem lehet dekrétumokkal vagy erőszakkal elfogadtatni, az csakis a forradalmi marxizmusért vívott gyakorlati harc eredménye lehet. Ezt a harcot a marxistáknak olyképpen kell megvívniok, hogy biztosítják maguknak a vezetést annak a széleskörű nemzetközi szervezetnek a keretében, amely ebben a szakaszban a proletariátus valamennyi tömegszervezetét egyesíti, biztosítják azáltal, hogy — az opportunistáknak vezetőket elszigetelve a tömegektől — a maguk oldalára állítják a munkásosztály többségét. Ezért üdvözli Engels még az angol trade-unionok képviselőinek meghívását is, még akkor is, ha miattuk időnként „el kell rejteni” a szocializmus „pointe-jét”. Engels még „A munka amerikai föderációja” képviselőinek meghívását is követeli és helyesli a kérlelhetet-

len harcot az anarchisták és a parlamentarizmus ellenzói ellen, akik a munkaügyi törvényhozást merőben polgári ügynek nyilvánították és általában elutasították a demokráciáért való harcot, a választójognak és a parlamentáris módszereknek felhasználását a tömegek megnyerésére.

ENGELS ÉS A HONVÉDELEM

A német szociáldemokrácia viszonylagos fölénye, az a vitathatatlan tény, hogy a nemzetközi munkásmozgalom és szocializmus súlypontja akkor még Németországban volt, döntő jelentőségű volt Engels számára abban a kérdésben, milyen taktikát köveszenek a német szocialisták, ha a cári Oroszország, az egész európai reakció védőbástyája, háborút indít Németország ellen. Engels már a 80-as években, különösen a boulangier-ista agitáció idején, 1887-ben, gyakran foglalt állást az európai háború kérdésében. Azt követelte a szocialistáktól, hogy minden eszközzel szálljanak szembe a burzsoá kormányok és pártok háborús törekvéseivel, saját soraikban pedig harcoljanak a sovinizmus ellen. Engels tanítása szerint a háború, bár nem akadályozhatja meg a szocializmus végső győzelmét, de a legnehezebb, leggyötrelemesebb út a szocializmus-hoz, mert a termelőerők szörnyű pusztulásával jár együtt; rámutatott Engels arra is, hogy az adott helyzetben a szocialista pártok gyengesége folytán hadüzenet esetén a munkástömegeket is magával

sodorhatja a sovinizmus⁵⁴. 1891–92-ben, amikor a nemrég megkötött francia-orosz szövetség a háború lehetőségét kézzelfogható közelségbe hozta és Franciaországon sovinizta hullám csapott át, amely egyes francia szocialistákat is magával ragadott, Engels a német és a francia pártvezérekhez írt leveleiben és „A szocializmus Németországban” című ismert cikkében határozott útmutatásokat adott arra az esetre, ha Oroszország megtámadná Németországot. Elismerte Németországnak a nemzeti védelemre való jogát és kötelességét a cári Oroszországgal és minden olyan országgal szemben, amely a cári Oroszországgal szövetségben lép fel — köztük a köztársasági demokratikus Franciaországgal szemben is.

De ugyanazzal az eréllyel, amellyel a nemzeti védelem kötelességéről beszélt, hangsúlyozta Engels, hogy a német szocialistáknak kötelessége a háborút — amelynek kitörését kívánni semmi okuk nincs — felhasználni a politikai hatalom meghódítására, kötelessége a nemzeti háborút, amelyben Németország „csak a legforradalmibb rendszabályok alkalmazása útján biztosíthatja nemzeti létét”, átváltoztatni a cárizmus és szövetségesei elleni forradalmi háborúvá; kötelessége „szabadjára engedni a forradalmat” — kezdve a nép általános felfegyverzésének követelésétől, majd a háború további folyamán kezükbe ragadni a nemzeti védelmet és az államhatalmat, „követni 1793 példáját”. A háborút, amelyben a német proletariátus pártja ezt a forradalmi irányvonalat követi, „vagy a szocializmus

haladéktalan győzelméhez vezet, vagy annyira tetőtől talpig megrendíti a régi rendet és olyan romhalmazzá hagy hátra, hogy a régi tőkés társadalom még lehetetlenebbé válik, mint valaha, és bár a társadalmi forradalom 10–15 évvel elodázódik, de akkorra — és még inkább a forradalom gyors és mélyreható kibontakozása után — biztos a győzelem”. Tehát Engels a német szocialistáknak a nemzeti védelemre való jogát és kötelességét csak azzal a feltétellel ismerte el, hogy ezt a politikai hatalom megragadására használják fel és határozottan forradalmi irányt követnek, s csak az akkori történelmi időszak meghatározott konkrét körülményei között. Lenin 1907-ben Engels álláspontjában annak a taktikának igazolását látta, amelyet a bolsevikok az 1905-ös forradalomban az ideiglenes kormányban való részvétel kérdésében követtek⁵⁵.

Az 1914–1918-as háború idején minden ország szociálsovinisztái Engelsnek erre az állásfoglalására való hivatkozással igyekeztek igazolni „honvédő” állásfoglalásukat. Akadtak olyan német szociáldemokraták, akik az Oroszország elleni háborút képmutatónan éppenséggel forradalmi háborúnak tüntették fel. Valójában annak az álláspontnak, amelyet a szociálsoviniszták és a centristák az imperialista háború idején, a burzsoázia rothadása korszakában, a szocialista forradalom korszakában elfoglaltak, semmi közössége sem volt azzal az állásfoglalással, amelyet Engels egy más korszakban, egészen más történelmi helyzetben képviselt, akkor, „amikor még *nem* volt meg a

mai imperializmus, *nem* érték még meg a szocializmus objektív feltételei, *nem* voltak szocialista tömegpártok *minden* hadviselő országban''⁵⁶. Engels akkoriban teljes joggal tett különbséget támadó és védelmi háború közt, mert „az imperia-
lizmusba való átmenet . . . Franciaországban éppen csak megkezdődött, még gyengébb volt Észak-Amerikában és Németországban''⁵⁷. Ha Németország indítana támadó háborút Franciaország ellen, írta Engels⁵⁸, akkor a francia szocialistáknak a nemzeti védelem álláspontjára kell helyezkedniök, a német szocialisták pedig „tapsolni fognak nekik'' magatartásukhoz. De akkor ténylegesen, konkrétan „a Franciaországgal szövetséges cárizmus reakciós háborúja fenyegette a *nem imperialista*, hanem nemzetileg független Németországot''⁵⁹, s ez a háború *Németország részéről* védelmi háború *lett volna*⁶⁰, Oroszország győzelme pedig, bár a köztársasági Franciaországgal szövetségben harcolt, erősítette volna a nemzetközi reakció fellegvárát — az orosz cárizmust — és lerombolta volna a nemzetközi szocializmus fő erődjét, a német munkásmozgalmat.

ENGELS AZ OROSZORSZÁGI FORRADALOM TÁVLATAIRÓL

Engelsnek a fenyegető európai háború, különösen a proletariátus ezzel kapcsolatos feladatai kérdésében elfoglalt álláspontja szempontjából

igen nagy jelentősége volt Oroszország szerepének, az oroszországi forradalmi mozgalom és a forradalom távlatainak. Az imperializmus előtti korszak feltételeiből kiindulva, Engels a cári Oroszországban „az egész európai reakció utolsó, eddig sértetlen tartalékát” látta. Egy oroszországi forradalom, amely megdönti a cárizmust — tanította Engels Marx-szal együtt és Marx után — „meggyengíti majd Európában a reakciós elemeket és fokozza az európai munkásosztály erejét”⁶¹. Engels, aki nagy figyelemmel tanulmányozta az orosz valóságot, különösen a kapitalizmus fejlődését Oroszországban, és állandó kapcsolatot tartott fenn az orosz forradalmárokkal, fáradhatatlanul igyekezett a nyugateurópai szocialisták előtt megvilágítani, hogy az oroszországi forradalom a nyugati fejlett országok, elsősorban Németország proletárforradalmának prológusává, „ösztlőnzőjévé”, „jeladásává” válhat és kell hogy váljon. „A cárizmus szétzúzása... maga után fogja vonni Bismarck szétzúzását, Ausztria felbomlását, és a mi munkáspártunk óriás léptekkel halad a forradalom felé” írta Engels 1888 január 4-én Nadejde román szocialistának. Ezért támogatta Engels Marx halála után, mint már Marx életében is vele együtt, minden módon a jobbagyrendszer és az abszolutizmus ellen küzdő forradalmi narodnyikizmust, a „Narodnaja Volja” pártját. Ugyanúgy mint Marx, Engels sem tette magáévá természetesen a narodnyikok kispolgári utópizmusát, az orosz paraszti földközösség sajátosságába, varázs-

erejébe, a paraszti szocialista forradalom lehetőségébe vetett hitüket, vagyis azt a meggyőződésüket, hogy Oroszország „kiválasztott ország”, amely a kapitalizmus elkerülésével egyenesen átugorhat a kommunizmusba. Ellenkezőleg, szüntelenül bírálta a narodnyikizmusnak ezt a reakciós oldalát. Azt tanította, hogy az Oroszországban küszöbönálló forradalom tartalmánál fogva nem lehet más, mint polgári, még pedig paraszti-polgári forradalom.

Oroszország fejlődése nem-kapitalista útjának kérdését Engels a narodnyikizmustól teljesen eltérő alapra helyezte, ugyanúgy, ahogy ezt a kérdést Marx már a hetvenes években megfogalmazta. Ha az oroszországi parasztforradalom egybeesne egy győzelmes nyugati proletárforradalommal, ha azt „még a közös földtulajdon teljes szétesése előtt” végrehajtanák, akkor a nagyipar felett rendelkező győzelmes nyugati proletariátus biztosítani tudná a falusi földközösségről a kollektív és gépesített nagyüzemű termelésre való áttérés anyagi előfeltételeit, ami természetesen „az orosz paraszt egész mezőgazdasági rendszerének gyökeres átalakulását jelentené”. Engels, aki az orosz kapitalizmus fejlődését, az orosz falusi földközösség bomlási folyamatát állandóan figyelemmel kísérte, már a 80-as évek közepén megvalósíthatatlannak tartotta az orosz parasztság nem-kapitalista fejlődésének ezt a lehetőségét, mindamellettt továbbra is a parasztságban látta a küszöbönálló orosz forradalom fő hajtóerejét. Amikor a „Munka Felszabadítása” csoport megalakult, Engels üdvözölte, tekintettel

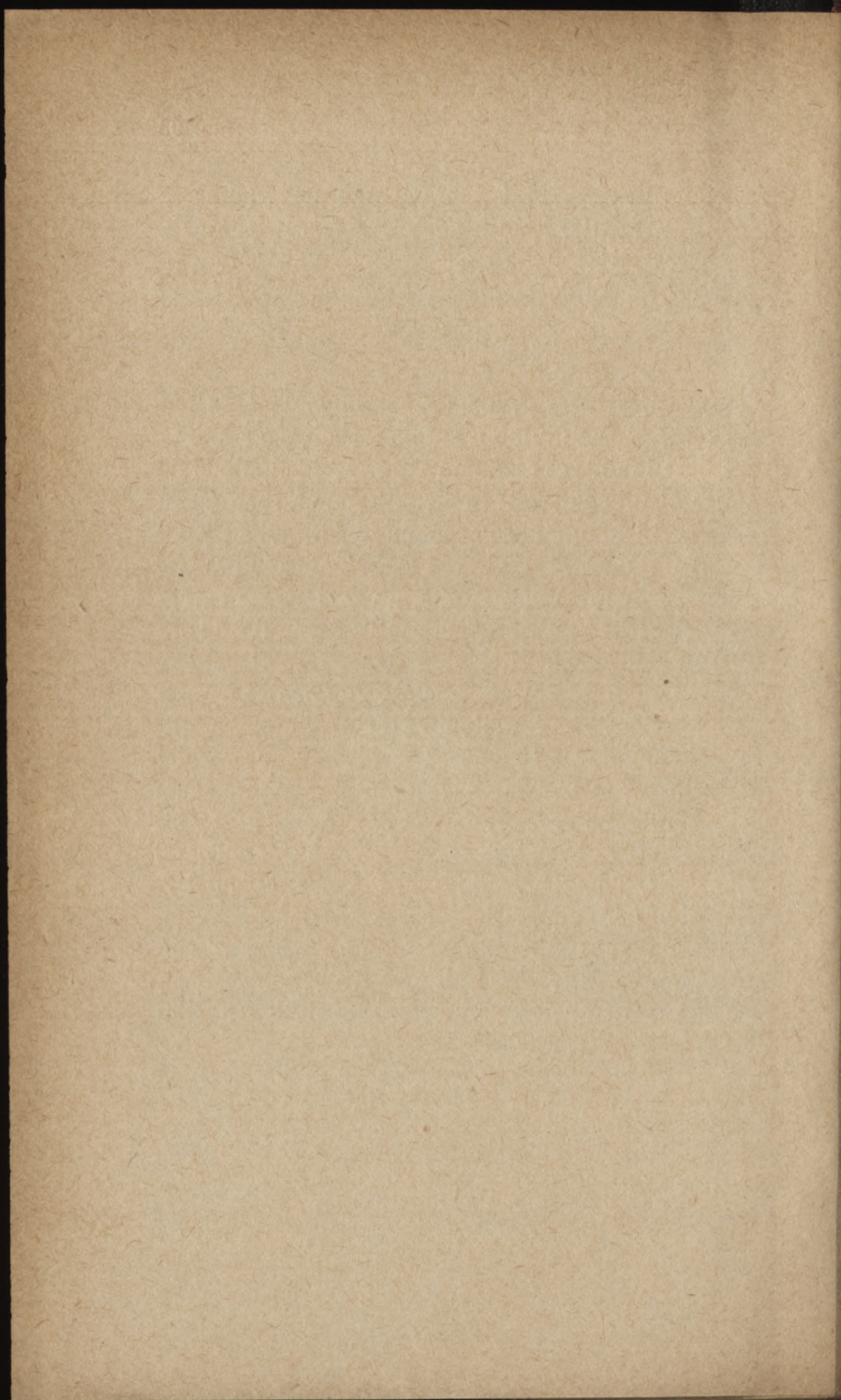
arra, hogy e csoport elismerte Marx elméletét és szakított Oroszország korábbi forradalmi pártjainak anarchista és szlavofil hagyományaival. Ugyanakkor azonban óvta a csoport vezetőit attól, hogy a narodnyikizmus legjobb, valóban forradalmi hagyományait elvessek, hogy lebecsüljék a parasztságot mint az orosz forradalom hajtóerejét, és hogy túlbecsüljék az ellenzéki városi burzsoázia forradalmi szerepét. Oroszország városi lakossága, vagyis az újonnan kialakult burzsoázia „amely — írja Engels 1890-ben — természetesen érdekelve van új hódításokban, vagyis az orosz piac kiterjesztésében”, amely még a „polgári értelemben vett” reformoktól is fél beláthatatlan következményeik miatt, könnyen megegyezik a cárizmussal és kész vele kompromisszumot kötni, az orosz nép óriási többsége, a falusi lakosság viszont „egészen más dolgokért” fog harcolni⁶². Engels minduntalan buzdította az orosz szocialistákat, különösen Plehanovot, az oroszországi agrárkérdés leggondosabb tanulmányozására; azt tanácsolta Plehanovnak, hogy írjon erről az Oroszország számára „alapvető” kérdéstről „komoly tanulmányt”. Engels, aki ilyen módon felhívja az első orosz szociáldemokraták figyelmét arra, hogy az orosz forradalom kérdéseit a nemzetközi proletárforradalom érdekeitől elválaszthatatlan összefüggésükben vizsgálják, és hangsúlyozza előttük azt a legfontosabb tételt, hogy az orosz forradalom központi kérdése a parasztkérdés —, mihelyt Oroszországban tömegméretű munkásmozgalom keletkezik, felveti azt a gondo-

latot, hogy a küszöbönálló polgári-demokratikus forradalomban a proletariátus játszhatja a vezetőszerepet. Ezt a gondolatot fejezi ki Engels 1892-ben Lengyelországra vonatkozóan. „Lengyelország függetlenségét...” írja a „Kommunista Kiáltvány” lengyel kiadásának előszavában, „csak a fiatal lengyel proletariátus vívhatja ki, s nála jó kézben van”. 1894-ben Engels már az orosz proletariátusnak arról a rendeltetéséről beszél, hogy az oroszországi forradalom hegemonja legyen. „Németország szerencséje”, mondta Vera Zaszu-licsnak, „hogy ott annyira elkésett a polgári politikai forradalom, hogy a már öntudatra ébredt munkásosztály osztályrésze lett. Ez megóvjá a német munkásosztályt attól, hogy, az angolhoz hasonlóan, beérje a céhek harcával... Ugyanez lesz a szerencséje Oroszországnak is... Ott már olvas a munkásosztály, ébredezik és ennek folytán tudatosan résztvesz a politikai felszabadításban”⁶³. Engelsnek ezek a szavai abban az időpontban hangzanak el, amikor Lenin „Kik azok a «népbarátok» és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?” című könyvében leírja e halhatatlan sorokat: „az orosz munkás... valamennyi demokratikus elem élére állva, megdönti az abszolutizmust és a nyílt politikai harc egyenes útján elvezeti az orosz proletariátust (vállvetve az egész világ proletariátusával) a győzelmes kommunista forradalomhoz”⁶⁴. Engels már nem ismerhette meg az akkor még fiatal orosz forradalmárnak, a maga és Marx legzseniálisabb utódjának ezeket a jövőbelátó

szavait: egy évvel később erre a forradalmárra már az a feladat hárult, hogy „Engels Frigyesnek, a proletariátus elhúnyt nagy harcosának és tanító-mesterének örök emlékét” hirdesse.

*

Engels, ritka és gyorsan múló megbetegedéseket és, főleg utolsó éveiben, munkáját zavaró szembaját nem tekintve, csaknem élete végéig munkaereje teljes birtokában volt és élénk kapcsolatban állt a szocialista és munkásmozgalom képviselőivel, akik környezetében éltek vagy a legkülönbözőbb országokból felkeresték őt. Rövid, de gyötrelmes betegség (gégerák) után 1895 augusztus 5-én éjjel 11 óra tájban halt meg. Utolsó kívánsága szerint holttestét elhamvasztották. Mielőtt koporsóját a London közelében levő walkingi krematóriumba szállították, augusztus 10-én felravatalozták a waterlooi pályaudvar termében; ezen a világi gyászünnepeken körülbelül nyolcvanan vettek részt, közöttük Marx két lánya, Laura és Eleanor, Lafargue, Bebel, Liebknecht, Singer, Lessner, Kautsky, Bernstein, Aveling, S. Moore, Quelch, Thorne, Stepniak, Vera Zasulich és mások. Az elhamvasztás után — ugyancsak Engels utolsó kívánsága szerint — hamvait Eastburne-nél a nyílt tengeren széjjelszórták a szélbe.

JEGYZETEK

- ¹ Lenin. Engels Frigyes. Lásd *Lenin Művei*. 2. köt. 1951. 5. old. — 7
- ² Lenin. Marx és Engels levelezése. Lásd *Lenin*. Marx, Engels, marxizmus. Szikra 1949. 52. old. — 7
- ³ Lenin. Engels Frigyes. Lásd *Lenin Művei*. 2. köt. 1951. 8. old. — 10
- ⁴ Ugyanott, 10. old. — 11
- ⁵ Lenin. Marx és Engels levelezése. Lásd *Lenin*. Marx, Engels, marxizmus. Szikra 1949. 55. old. — 11
- ⁶ Lenin. Engels Frigyes. Lásd *Lenin Művei*. 2. köt. 1951. 9. old. — 12
- ⁷ Engels. Die innern Krisen. (A belső válságok.) Lásd Marx—Engels Gesamtausgabe. 1. rész. 2. köt. Berlin 1930. 355. old. — 12
- ⁸ Ugyanott, 353. old. — 12
- ⁹ Engels. Briefe aus London III. (Levél Londonból III.) Lásd Marx—Engels Gesamtausgabe. 1. rész. 2. köt. Berlin 1930. 374. old. — 12
- ¹⁰ Engels. Die Lage Englands. Past and Present by Thomas Carlyle. (Anglia helyzete. Th. Carlyle „Mult
- ⁷ Czóbel. Engels — 6/02 S

és jelen" c. művéről.) Lásd Marx—Engels Gesamtausgabe. 1. rész. 2. köt. Berlin 1930. 429. old. — 12

¹¹ Ugyanott, 430. old. — 12

¹² Engels. Alexander Jung, Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen. (Alexander Jung, előadások a mai német irodalomról.) Lásd Marx—Engels Gesamtausgabe. 1. rész. 2. köt. Berlin 1930. 333. old. — 12

¹³ Marx—Engels. A Kommunista Párt kiáltványa. Szikra 1953. 70. old., vagy: Marx—Engels. Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 335. old. — 13

¹⁴ Engels. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Vorwort. (A munkásosztály helyzete Angliában. Előszó.) Dietz, Berlin 1952. 11. old. — 13

¹⁵ Engels. A lakáskérdéshez. Lásd Marx—Engels. Válogatott művek. 1. köt. Szikra 1949. 614. old. — 14

¹⁶ Lenin. Marx és Engels „A szent család” c. könyvének konspektusa. Lásd Lenin. Filozófiai füzetek. Szikra 1954. 13. old. — 15

¹⁷ Engels — a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottsághoz, 1846 október 23. Lásd Marx—Engels. Válogatott levelek. Szikra 1950. 25. old. — 20

¹⁸ Marx—Engels. A Kommunista Párt kiáltványa. Szikra 1953. 88. old. — 20

¹⁹ Engels. Die Kommunisten und Karl Heinzen. (A kommunisták és Karl Heinzen.) Lásd Marx—Engels Gesamtausgabe. 1. rész. 6. köt. Berlin 1932. 286. old. — 22

²⁰ Ugyanott. — 23

²¹ Engels. Marx és a „Neue Rheinische Zeitung” 1848—49-ben. Lásd Marx—Engels. Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 327. old. — 25

- ²² Lenin. Marx Károly. Lásd *Lenin Művei*. 21. köt. 1951. 70. old. — 26
- ²³ Engels — Schlüterhez. 1885 június 16. — 26
- ²⁴ Engels. Der demokratische Panslawismus. (A demokratikus pánszlávizmus.) Lásd Aus dem literarischen Nachlass. 3. köt. 264. old. — 27
- ²⁵ Neue Rheinische Zeitung. 1849 február 14. — 29
- ²⁶ Marx — Engelshez. 1851 július 13. Lásd *Marx—Engels*. Briefwechsel. 1. köt. 260. old. — 33
- ²⁷ Marx — Engelshez. 1867 május 7. Lásd *Marx—Engels*. Briefwechsel. 3. köt. 464. old. — 37
- ²⁸ Marx — Engelshez. 1867 augusztus 16. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott levelek. Szikra 1950. 223. old. — 37
- ²⁹ Lenin. Marx Károly. Lásd *Lenin Művei*. 21. köt. 1951. 37. old. — 37
- ³⁰ Engels. Marx Károly „A politikai gazdaságtan bírálatához” c. művéről. Lásd *Marx*. A politikai gazdaságtan bírálatához. Függelék. Szikra 1953. 172. old. — 43
- ³¹ Leninszkij Szbornyik. XIV. köt. 43. old. — 45
- ³² Engels. Die preussische Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei. (A porosz katonai kérdés és a német Munkáspárt.) Lásd Neudrucke marxistischer Seltenheiten. IV. Lipcse 1929. 54. old. — 47
- ³³ Ugyanott. — 47
- ³⁴ Lenin. Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei. Lásd *Lenin Művei*. 22. köt. 1951. 358. old. — 48
- ³⁵ Engels. Emigráns irodalom. A lengyel proklamáció.
- 7* — 6/02 S

Lásd *Marx—Engels—Lenin—Sztálin*. Proletárnemzetköziség és hazafiság. Szikra 1952. 46. old. — 57

³⁶ Engels — Brackéhoz. 1875 október 11. Lásd *Marx*. A gothai program kritikája. Szikra 1953. 44. old. — 58

³⁷ Engels. A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Bevezetés az angol kiadáshoz. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 87. old. — 59

³⁸ Lenin. Engels Frigyes. Lásd *Lenin Művei*. 2. köt. 1951. 12. old. — 64

³⁹ Engels. A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 317. old. — 65

^{40a} Lenin. Előszó a „Becker, Dietzgen, Engels, Marx és mások Sorgéhoz és másokhoz intézett levelei” c. könyv orosz fordításához. Lásd *Lenin*. Marx, Engels, marxizmus. Szikra 1949. 182—183. old. — 68

^{40b} A „*Független Munkáspárt*” (ILP — Independent Labour Party) — 1893-ban alakult. A párt élén James Keir Hardie, R. MacDonald és mások álltak. A Független Munkáspárt, mely fennen hangoztatta a polgári pártoktól való politikai függetlenségét, valójában „független volt a szocializmustól, de függött a liberalizmustól” (*Lenin*). Az imperialista háború időszakában (1914—1918) a Független Munkáspárt vezetői pacifista frázisok leple alatt, szociálszoviniszta álláspontra helyezkedtek. — 70

⁴¹ Engels. A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 424. old. — 72

⁴² V. ö. Engels — Turatihoz. 1894 január 26. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott levelek. Szikra 1950. 548. és köv. old. — 72

- ⁴³ Engels — Bebelhez. 1878 október 28. Lásd *Marx—Engels*. Levelek A. Bebelhez, W. Liebknechthez és másokhoz. Moszkva—Leningrád 1933. 119. old. (németül). — 75
- ⁴⁴ Engels. A lakáskérdéshez. Előszó a második kiadáshoz. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott művek. 1. köt. Szikra 1949. 531. old. — 76
- ⁴⁵ Engels — Bebelhez. 1891 március 24. — 76
- ⁴⁶ Engels — Bebelhez. 1886 január 20—23. — 77
- ⁴⁷ Marx. A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott művek. 1. köt. Szikra 1949. 465—466. old. — 79
- ⁴⁸ Engels — Viktor Adlerhez. 1894 december 14;
Engels — Karl Kautskyhoz. 1895 január 3. — 81
- ⁴⁹ Die Neue Zeit. X. évfolyam. 1. köt. Stuttgart 1892. 580—589. old. — 82
- ⁵⁰ Lenin. Holt sovinizmus és élő szocializmus. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 1951. 89. old. (magyarul); *Lenin*. Két világ. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. 284. old. (oroszul). — 83
- ⁵¹ Engels — Sorgéhoz. 1874 szeptember 12—17. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott levelek. Szikra 1950. 342. old. — 84
- ⁵² V. ö. Engels — Beckerhez. 1882 február 10. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott levelek. Szikra 1950. 413—415. old. — 84
- ⁵³ Engels — Sorgéhoz. 1889 június 8. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott levelek. Szikra 1950. 480. old. — 85
- ⁵⁴ *Engels*. Bevezetés Borkheim „Az 1806—1807-es évek hurráhazafiainak emlékére” c. broszúrájához. (Újabb

kiadás: *Engels*. Über die Gewaltstheorie. Dietz, Berlin 1946. 87—88. old.); *Lenin* Művei. 27. köt. 1952. 116—117, 431—432, 506—512. old.; *Lenin* Művei. 29. köt. 1953. 160. old. — 88

⁵⁵ *Lenin*. Előszó a „Becker, Dietzgen, Engels, Marx és mások Sorgéhoz és másokhoz intézett levelei” c. könyv orosz fordításához. Lásd *Lenin*. Marx, Engels, marxizmus. Szikra 1949. 172. és 185. old. — 89

⁵⁶ *Lenin*. A szocializmus és a háború. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 1951. 311. old. — 90

⁵⁷ *Lenin*. Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 1952. 419. old. — 90

⁵⁸ *Engels* — Bonnier-hez. 1892 október 24. — 90

⁵⁹ *Lenin*. Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. 1951. 356. old. — 90

⁶⁰ *Leninszkij Szbornyik*. XIV. köt. 333. old. — 90

⁶¹ *Lenin*. Engels Frigyes. Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 14. old. — 91

⁶² *Engels*. Die auswärtige Politik des russischen Zarentums. (Az orosz cárizmus külpolitikája.) Die Neue Zeit. VIII. évfolyam. Stuttgart 1890. 201. old.; vagy: Internationales aus dem Volksstaat. Berlin 1894. 72. old. — 93

⁶³ Vera Zaszulics — Plehanovhoz. 1895. január 1. — 94

⁶⁴ *Lenin*. Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. 1951. 314. old. — 94

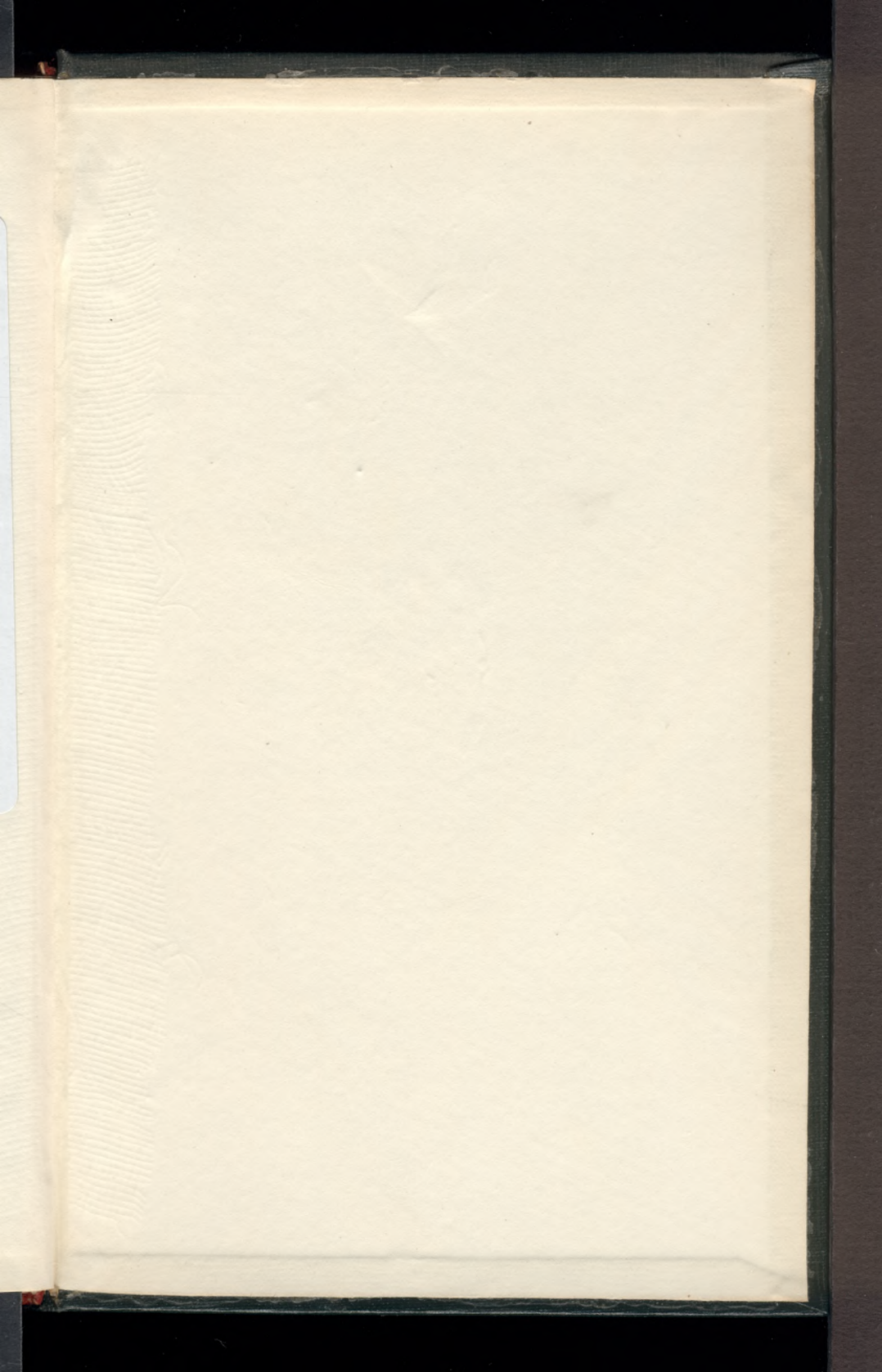
TARTALOM

Engels mint forradalmi demokrata (1842-ig)	8
Áttérés a tudományos kommunizmusra (1842—1844)	10
Találkozás és szövetség Marx-szal	14
A tudományos kommunizmus elméletének kidolgozása (1845—1846)	16
Engels az 1848-as forradalom előestéjén	18
A forradalmi stratégia és taktika az 1848-as forradalom előestéjén	21
Engels az 1848—1849-es forradalomban	24
Az emigráció első éve (Svájc, London 1849—1850)	32
Engels tudományos és irodalmi tevékenysége Manchesterben (1851—1869)	36
Engels publicisztikai és párttevékenysége 1859 és 1870 között (az olaszországi háborútól a német-francia háborúig)	42
Engels Londonba költözik. A német-francia háború és a Komműn. Az I. Internacionále	49
Engels és a német munkásmozgalom a 70-es években (a Komműn után, Marx haláláig)	55
Engels és a Németországon kívüli munkásmozgalom az I. Internacionále szétesése után, Marx haláláig	61
Engels, mint Marx végrendeletének irodalmi végrehajtója	64
Engels taktikai irányvonala a nemzetközi munkásmozgalomban. A két fronton folyó harc	66

Engels és a német szociáldemokrácia (1883—1895)	73
Harc a proletariátus diktatúrájának jelszávéért .	77
Engels és a II. Internacionále megalakulása	83
Engels és a honvédelem	87
Engels az oroszországi forradalom távlatairól	90
<i>Jegyzetek</i>	97

KÖTVE: 17-Ft
FÜZVE: 8'50Ft

1954

CZÓBBEL ERNŐ: ENGGELS POLITIKAI TEVÉKENYSÉGEINEK FŐ SZAKASZAI

1954